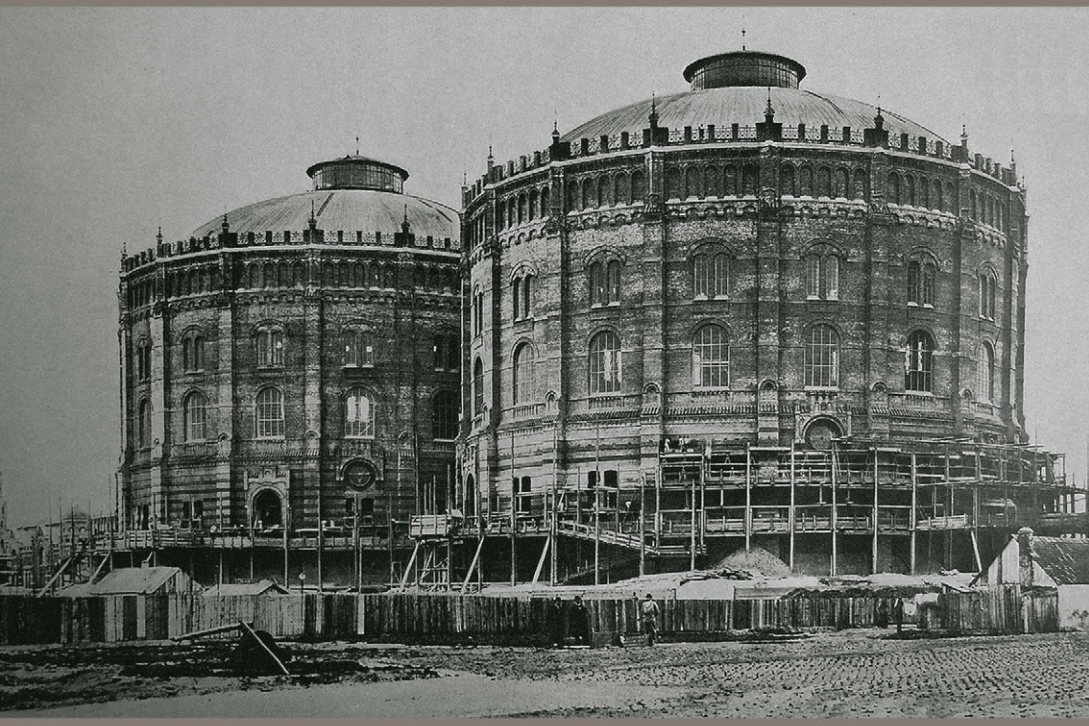
Tomáš Gecko

Nástroj prospěšný, či vražedný?

KAROLINUM

Proces monopolizace na trhu stavebních hmot Předlitavska a meziválečného Československa

Nástroj prospěšný, či vražedný?
Proces monopolizace na trhu stavebních hmot
Předlitavska a meziválečného Československa

Tomáš Gecko

———

Recenzovali:
prof. PhDr. Jana Geršlová, CSc.
prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2021
Jazyková korektura Marie Hamšíková
Grafická úprava jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

Na obálce: Výstavba plynojemů ve Vídni (Gasometer),
provedená v letech 1896–1899

© Univerzita Karlova, 2021
© Tomáš Gecko, 2021

ISBN 978-80-246-4594-0
ISBN 978-80-246-4666-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

1 Úvod 7

2 Trh stavebních hmot jako badatelské téma hospodářských dějin 10

3 Základní terminologie 21

4 Současný stav poznání 33

5 Cíle výzkumu, metodologická východiska a prameny 46

6 Základní podmínky trhu 61
6.1 Substituty a cenová elasticita poptávky (soupeření tradičních a moderních hmot) 62
6.2 Stavební sezóna a skladování zboží 77
6.3 Přepravní náklady 81
6.4 Nerostné suroviny 89
6.5 Výrobní proces 93
6.6 Shrnutí – dynamický model trhu stavebních hmot? 116

7 Struktura trhu 118
7.1 Počet prodávajících, koncentrace výroby a externí kapitálové vstupy 121
7.1.1 Soustřeďování vídeňského cihlářského průmyslu do triopolu 123
7.1.2 Oligopol s atomizovanou strukturou na pražském trhu cihel 131
7.1.3 Regionální vápenické oligopoly 145
7.1.4 Formování celostátního oligopolu na trhu cementu 166
7.2 Diferenciace zboží 186
7.3 Diverzifikace a vertikální integrace výroby 194
7.4 Vstupní bariéry 203
7.5 Státní intervencionismus 206
7.5.1 Usměrnění zahraničního obchodu 208

7.5.2 Cenové intervence a nucená syndikalizace 215
7.5.3 Regulace trhu práce 226
7.6 Shrnutí – náhodný, či determinativní model struktury trhu? 228

8 Chování tržních subjektů 231
8.1 Legalita a legitimita monopolní organizace 233
8.1.1 Formování antimonopolního zákonodárství 235
8.1.2 Cihlářské syndikáty ve Vídni a Praze 243
8.1.3 Federalizace regionálních dohod producentů ve vápenictví 254
8.1.4 Centralizace federativních cementářských syndikátů 264
8.2 Konfrontace a kooperace uvnitř monopolní organizace 286
8.3 Vytváření vstupních bariér 295
8.4 Outsiderem na trhu 310
8.5 Lobbingové strategie 321
8.6 Shrnutí – evoluce monopolních organizací? 341

9 Výkon trhu 343
9.1 Rentabilita podnikání 347
9.2 Hospodářský cyklus 363
9.3 Koncentrace výroby a investiční cyklus 376
9.4 Shrnutí – efektivita, či neefektivita procesu monopolizace? 384

10 Závěr 389

Bibliografie 395
Jmenný rejstřík 420
Místní rejstřík 424
Rejstřík podnikatelských subjektů 431

1 Úvod

Každý kartel chce bezpodmínečně vyloučit, resp. podstatně omezit konkurenci nabídky. […] Kartel je jako nůž. Může sloužit jako nástroj prospěšný, ale i vražedný.
Úryvek z knihy Základy kartelového práva (1929)
od slovenského národohospodáře Erwina Hexnera (1893–1968)[1]

Slovo „kartel“ má dnes veskrze negativní konotace. Nemělo by však zůstat upozaděno, že kartely (tedy dohody producentů rozličných druhů zboží a služeb o cenách, výstupech, odbytištích a obchodních podmínkách) tvořily až do druhé poloviny 20. století frekventovanou součást tržních ekonomik. Právě proto si středoevropské národohospodářství 19. a 20. století, které v sobě kombinovalo teorii s hospodářskou praxí, intenzivně všímalo kartelů a charakteristicky je interpretovalo coby dvousečný element ekonomické modernizace. Tuto argumentační linku sleduje i výše uvedená citace slovenského národohospodáře, právníka a kartelového teoretika Erwina Hexnera, jejíž parafráze o nástroji prospěšném či vražedném slouží za titul této knihy. Proč je diskuze o ničivosti a užitečnosti kartelů natolik důležitá? Hledání relevantních odpovědí a formulování nových otázek si na příkladu trhu stavebních hmot Předlitavska a meziválečného Československa klade za cíl tato monografie. Že se opravdu jedná o stěžejní problém středoevropských hospodářských dějin, dokládá skutečnost, že kartelizace obsáhla ve třicátých letech 20. století až 90 % průmyslového potenciálu Československé republiky.

1 Přepis následujícího textu do češtiny: „Každý kartel chce bezpodmienečne vylúčiť, resp. podstatne obmedziť konkurenciu nabídky. […] Kartel je ako nôž. Môže slúžiť ako nástroj prospešný, ale i vražedný.“ Erwin Hexner: *Základy kartelového práva*, Praha 1929, s. 24.

Kartelizace byla výrazem soukromopodnikatelských iniciativ o samoregulaci trhu za účelem maximalizace zisku, které lze zahrnout pod širší pojem „monopolizace“. Metodologickou optikou business history se jednalo o vícero podnikatelských strategií, jejichž společný jmenovatel byl jediný – ovládnutí trhu. Badatelsky snadno uchopitelný nástroj tržní monopolizace představují firemní fúze (slučování více obchodních společností do jediného celku) a akvizice (přímé převzetí konkurence), v extrémním případě ústící až v úplnou kontrolu všech dodávek zboží na trh jediným podnikatelským subjektem. Podstatně komplexnějším – avšak od konce 19. století stále běžnějším – prostředkem monopolizace byla právě kartelizace, modifikující fungování trhu skrze ústní či písemné dohody producentů o (dočasném) transformování vzájemné konkurence. Mezi odvětví, která se monopolizovala a kartelizovala nejdříve, patřila výroba stavebních hmot. Vývoj to byl logický, neboť stavebniny tvořily centrální komponent tržní ekonomiky a svým výrobním ani dodavatelským uspořádáním nekladly podnikatelskému sdružování výraznější překážky. Potenciální zisky pramenící z otupení konkurenčních bojů byly ohromné (neomezovaly se pouze na podnikatelskou rentabilitu, nýbrž se odrážely i ve vlivu na mocenskou a ekonomickou politiku státu). Spojování producentů probíhalo s obdobně rapidní intenzitou u „tradičních“ stavebnin (cihly, vápno) i v kontextu jim konkurujících trhů s „moderními“ produkty (cement). Na trh stavebních hmot nevstupovali jen producenti a spotřebitelé, ale i státní úřady a rozličné výrobní segmenty (železářské a strojírenské koncerny, finanční instituce), a tak byl proces monopolizace mnohavrstevný a jeho efekty napříč celou ekonomikou dalekosáhlé.

Ústředním tématem tržní monopolizace je otázka, zda efektivita (a tím pádem i společenská prospěšnost) leží u velkých, anebo malých aktérů. Otázka je to vysoce provokativní, implicitně obsažená téměř v každém odborném pojednání moderních hospodářských dějin. Její mezioborový rozměr sahá napříč společenskými disciplínami, od právních věd přes filozofii, sociologii a ekonomii. Kdo je v podnikatelském prostředí „velkým“ a kdo zase „malým“ aktérem (hráčem)? Kvantitativní rozlišení obou pojmů není složité (lze například vycházet z předpokladu, že ekonomie rozeznává malé, střední a velké firmy), avšak takovéto vymezení upozaďuje samu podstatu tržní konkurence. Lepší cesta vede skrze definování konkrétního trhu, vymezení pravidel jeho fungování a hledání kvantitativního i kvalitativního rozměru tržní kontroly. Malým aktérem je individuální podnikatelský subjekt s nepatrným podílem na trhu (který ovšem může vystupovat v kontextu celé ekonomiky jako

mamutí hráč se stovkami zaměstnanců a signifikantními peněžními obraty), velkým zase firma s významnou tržní participací. Jestliže se aktéři sdruží do kartelu, pak kolektivně utvoří subjekt blízký monopolu, anebo se stanou přímo monopolem, tedy jediným hráčem působícím na konkrétním trhu. Argumentace se tím logicky dostává zpět k diskurzu hospodářských dějin o ničivosti a užitečnosti kartelů, jehož postihnutí není možné bez mezioborové interakce business history se středoevropskými národohospodářskými koncepcemi inovovanými o hlavní proudy stávající ekonomie (neoklasika, neoklasická syntéza) i alternativní ekonomické směry (ekonomie průmyslové organizace, schumpeterovská ekonomie). Takovéto metodologické uchopení nejenže slibuje porozumět procesu monopolizace trhu stavebních hmot, ale také originálně obohatit středoevropské hospodářské dějiny o nová interpretační východiska.

Monografie je ohraničena stavebním boomem na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století, na který navázala tzv. „velká deprese". Během tohoto období se v Předlitavsku začala prosazovat výroba stavebních materiálů na průmyslovém základě, s čímž úzce souvisela řada dalších interdependentních faktorů, ať už se jednalo o transfer technologií, vzestup akciového podnikání, koncentraci výroby, a zejména pak monopolizaci trhu. Po rozpadu habsburské monarchie a následné dezintegraci středoevropského hospodářství se výzkum soustředí na meziválečné Československo, které bude sledováno až do zániku republiky na přelomu let 1938/1939, kdy byla ekonomika okleštěného státu instrumentalizována ve prospěch velkoprostorového hospodářství a tržní systém nahradila válečná ekonomika, vyznačující se totálním plánováním výroby.

2 Trh stavebních hmot jako badatelské téma hospodářských dějin

Světová hospodářská konference z roku 1927 […] vyjádřila názor, že efektivita a dobré či špatné dopady mezinárodních průmyslových dohod závisí na způsobu, jakým jsou tyto dohody vedeny. Stejně jako jednotlivci jsou schopny nespravedlivě využít svého postavení, myslíme si ale, že jsme ukázali, že zřejmé porozumění vlastním zájmům, nabyté během dostatečně dlouhého období, je nutně vede ke sledování rozumné politiky.
Všeobecné zpráva o ekonomických aspektech mezinárodních kartelových dohod pro Hospodářský výbor Společnosti národů, říjen 1931 (autoři Antonio Benni, Clemens Lammers, Louis Marlio, Alois Meyer).[2]

Během květnových dnů roku 1927 se v Ženevě konala Světová hospodářská konference, jejímž hlavním cílem byla liberalizace mezinárodního obchodu.[3] Mezi projednávanou agendou zaujímaly stěžejní roli dohody producentů průmyslového zboží realizované na nadnárodní úrovni. Tuto problematiku koordinovala zvláštní komise pod vedením československého politika a národohospodáře Františka Hodáče (1883–1943). Dosažené výsledky ovšem byly – alespoň z hlediska jejich implementace do hospodářské praxe – velmi limitované. Monopolizace

2 Překlad z angličtiny: „The 1927 World Economic Conference […] expressed the opinion that the efficiency and the good or evil effects of international industrial agreements depend on the manner in which the agreements are administered. They are just as capable as individuals of taking unfair advantage of their position, but we think we have demonstrated that clear understanding of their interests, taken over a sufficient period of time, necessarily leads them to pursue a reasonable policy." League of Nations Archives Geneva (dále jen LNA Geneva), fond Economic and Financial Section (dále jen EFS), R 2857, D 12557, General report on the economic aspects of international industrial agreements, October 1931.

3 Hendrikus Colijn: The World Economic Conference of 1927, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 134 (1927), s. 140–144.

trhu skrze soukromou inciativu (myšleno vytváření dohod producentů, tj. kartelů, o nichž bude podrobněji pojednáno níže) se ukázala být problémem natolik komplexním, že se nepodařilo dosáhnout všeobecně přijatelného konsenzu. Rozdíly panovaly zejména mezi státy prosazujícími volnou kartelizaci (Francie, Německo) a zástupci zaměstnanců působících v průmyslu, kteří si přáli tento proces regulovat alespoň na nadnárodní úrovni. Toho se zase obávali proponenti volného pohybu zboží, jelikož v takovémto kroku spatřovali vytváření nových obchodních bariér namísto jejich odstraňování. Výsledkem bylo několik nepříliš závazných rezolucí, které v některých případech přisuzovaly dohodám producentů mimořádně kladné účinky na fungování konkrétních trhů se statky a službami.[4] Tato usnesení doplňoval i výše citovaný návrh z října 1931, zabývající se ekonomickými aspekty mezinárodních dohod producentů. Monopolizace trhu byla vnímána jako ambivalentní proces, který měl kromě svých negativních důsledků i jistá pozitiva. Dohody mezi producenty pro jedny představovaly základ budoucí hospodářské organizace, zatímco jiní v nich spatřovali toxický element pokřivující tržní konkurenci. Ačkoliv pozdější evropské protikartelové a antimonopolní zákonodárství dalo za pravdu druhému názorovému proudu, jedná se o natolik mnohovrstevnou problematiku, že si dodnes nejsme zcela jisti, jaké ekonomické dopady dohody producentů opravdu měly. Stále chybí případové studie, které by sledovaly monopolizaci v dlouhých časových úsecích. Právě trh stavebních hmot proto slibuje doplnit absentující porozumění této komplexní tematice. Příklad stavebnin byl ostatně hojně akcentován i v kontextu Světové hospodářské konference v roce 1927, jelikož právě ty formativně působily na budování průmyslové civilizace. Kdy započal proces monopolizace trhů se stavebními hmotami, jak probíhal a nakolik ovlivnil a transformoval vývoj ekonomiky?

***

Produkce stavebních hmot patří k nejstarším oborům lidské činnosti a tvoří nedílnou součást společenského vývoje už od pravěku. Jak symbolicky uvedl významný český podnikatel a chemik Rudolf Bárta ml. (1897–1985),[5] jednu z prvních stavebnin vyrobil již „pračlověk, jenž

4 Walter Leslie Runciman: The World Economic Conference at Geneva, *The Economic Journal* 37, č. 147 (1927), s. 468.

5 Rudolf Bárta ml. pocházel z rodiny s tradicí podnikání v průmyslu stavebních hmot. Na rozdíl od svého otce Rudolfa Barty st., kterému je – jakožto důležitému aktéru – rovněž věnován v knize značný prostor, používal verzi příjmení „Barta" obsahující diakritiku (tedy „Bárta"). Text toto rozlišení respektuje, a proto rovněž užívá dvojí verzi zápisu příjmení Barta – Bárta.

u svého ohniště náhodou vypálil také hlínu“, a následně ji použil ke zdokonalení svého obydlí.[6] Skutečného rozmachu se ovšem odvětví dočkalo na přelomu 18. a 19. století, kdy byl zahájen přechod od rukodělné, řemeslné malovýroby na strojový základ. Tyto posuny probíhaly v kontextu tzv. první průmyslové revoluce, kterou lze v nejširším významu slova chápat jako komplexní souběh řady technických, ekonomických, společenských a civilizačních změn.[7] Jednalo se o nerovnoměrný a dlouhodobý proces, jehož jádrem se staly vyspělé západní země, a to především Velká Británie, Francie a oblasti pozdějšího Beneluxu, následované Německem a Spojenými státy. Novinky ve stavebnictví se dostávaly do prostoru habsburské monarchie s poměrně velkým časovým odstupem, způsobeným jednak značnou vzdáleností od hospodářského centra Evropy, jednak přetrvávajícím konzervatismem a neochotou experimentovat s novými konstrukčními postupy.[8] Výraznou překážkou byla také absence levných dopravních prostředků, obzvlášť markantní ve střední Evropě, kde chyběly vodní kanály a splavné řeky. Teprve výstavba železniční sítě umožnila koncentraci kapitálu a proměnu lokálně orientované malovýroby stavebnin na průmyslovou velkovýrobu,[9] ačkoliv i poté firmy často preferovaly místní, geograficky úzce ohraničené trhy.[10]

Modernizace odvětví sice probíhala v habsburské monarchii již od první poloviny 19. století,[11] hlavní impulz pro rozvoj ale představoval až hospodářský a stavební boom z přelomu šedesátých a sedmdesátých let,[12] někdy charakterizovaný jako zakladatelské období (Gründerzeit). Rostoucí poptávka nestimulovala pouze transfer výrobních technologií používaných dále na západě (Velká Británie, Německo), zrychlila i proměny institucionálních forem podnikatelské činnosti. Jednalo se především o šíření kapitálových společností (zejména akciové společnosti, po

6 Rudolf Bárta ml.: *Nové hmoty ve sklářství a keramice*, Praha 1940, s. 3.

7 Milan Myška: *Problémy a metody hospodářských dějin*, I, Ostrava 1995, s. 55–77. Více k pojmu průmyslová revoluce viz Jaroslav Purš: *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973, s. 13–107.

8 Jiří Dohnálek – Irena Seidlerová: *Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1991, s. 125–128.

9 Rudolf Bárta ml.: *Keramika*, I, Praha 1941, s. 34.

10 Erwin Hexner: *Československé kartely*, Praha 1933, s. 15.

11 Otakar Kallauner: *Staviva*, II, Praha 1959, s. 9–10; R. Bárta ml.: *Keramika*, I, s. 32–34.

12 Max Thury: Die oesterreichische Cement-Industrie, in: *Gross-Industrie Oesterreichs. Festgabe zum Glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaiser Franz Josef I.*, II, Wien 1898, s. 5–13; Leopold Reich: Die Ziegel- und Ton-Industrie, in: *Die Gross-Industrie Österreichs. Festgabe zum Glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaiser Franz Josef I.*, I–II, Wien 1908, s. 29–32.

roce 1906 ale také společnosti s ručením omezeným),[13] které usnadnily akumulaci kapitálu, při vysokých nákladech na fixní kapitál v průmyslu stavebních hmot tolik potřebného. Nezastupitelnou roli v tomto procesu sehrály finanční instituce, jejichž vliv na odvětví postupně vzrůstal. Pro banky spočívala atraktivita kapitálového podnikání v tom, že se jejich dříve neformální vliv na fungování průmyslových podniků institucionalizoval prostřednictvím oficiálního obsazování manažerských míst ve správních či dozorčích radách. Obchodní riziko se omezovalo na hodnotu vloženého kapitálu, jelikož za ekonomické ztráty ručil nově vzniklý právní subjekt (tj. akciová společnost nebo společnost s ručením omezeným), a nikoliv jeho majitel jako u osobních společností. Případy, kdy se velká banka jako „patron" účastnila přeměny rodinné firmy v akciovou společnost nebo společnost s ručením omezeným – ať už z důvodu jejího zadlužení a následného úpadku, anebo s cílem usnadnit její další expanzi, představovaly velmi častý jev.[14]

Průmysl stavebních hmot se již na přelomu 19. a 20. století vyprofiloval coby strategické odvětví, které se díky rozvoji měst, urbanizaci a změnám v bydlení na vesnici (přechod ke zděnému obydlí) začalo výrazně podílet na růstu HDP a průběhu hospodářského cyklu. Produkce stavebnin stimulovala celou řadu příbuzných oborů lidské činnosti, zejména těžbu keramických surovin (keramická hlína, vápenec, kaolin apod.), uhelný průmysl (dodávky kamenného a zejména hnědého uhlí jako paliv) a železniční dopravu.[15] Podílela se na formování průmyslové krajiny, ovlivnila proces urbanizace a poskytla pracovní příležitosti značné části populace. Důsledky jsou patrné dodnes, a to nejen při pohledu na architektonickou podobu středoevropských měst spoluutvářenou převažujícími trendy ve stavebnictví, ale také u „civilní infrastruktury" a velkých říčních i vojenských objektů. Například dle sčítání lidu z roku 2011 lze datovat do periody předcházející první světové válce přibližně 18 % rakouského, 9 % českého a 2 % slovenského bytového fondu, přičemž na léta 1920–1945 připadá zhruba 13 % českých a 6 % slovenských bytů, které jsou stále používány.[16] Kvůli svému významu pro rozvoj ekonomi-

13 Zdeněk Jindra: Rozvoj akciového podnikání v Rakousku a v českých zemích, in: *Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu*, ed. Milan Myška, Ostrava 1994, s. 108–119.

14 Vítězslav Urbanec: *Akciové společnosti v českých zemích od roku 1913 po současnost. Forma podnikání, právní rámec a statistický přehled o jejich vývoji*, Praha 2005, s. 170; Rudolf Bárta ml.: Z dějin akciové společnosti Prastav, in: *Příspěvky k dějinám skla a keramiky*, I, ed. Rudolf Bárta ml. – Karel Černý, Praha 1971, s. 173.

15 Rudolf Bárta ml.: Keramický průmysl, in: *Československá vlastivěda*, IX, Praha 1929.

16 Obydlené domy s byty k 26. 3. 2011, www.czso.cz/staticke/data/2000013/CR/SPCR251.pdf; Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011, datacube.statistics.sk/SODB/TM1WebLogin

ky se stavebnictví logicky těšilo zvýšené pozornosti státu. Ten zajišťoval prostřednictvím intervencionistické politiky ochranu domácího trhu stavebních hmot, spolufinancoval bytovou výstavbu i nákladné, strategicky důležité infrastrukturní projekty (úprava vodních toků, administrativní a průmyslové budovy, kanalizace, vodovody, údolní přehrady, železnice, silnice či fortifikace), pomáhal generovat zaměstnanost odvětví a ve výjimečných případech ovlivňoval tvorbu cen (první světová válka, velká hospodářská krize).[17]

Vstup do odvětví se jevil jako vítaná příležitost pro dosažení zisku, rychlá expanze výroby však stupňovala konkurenci, která stála na pozadí snah o monopolizaci trhu skrze soukromou i státní iniciativu. Konkurenční boje nabývaly na intenzitě od devadesátých let 19. století, v prostředí habsburské monarchie někdy označovaných za tzv. pozdní zakladatelské období (Spätgründerzeit).[18] Jednalo se o přirozený důsledek rozsáhlých změn, probíhajících od počátku tzv. velké deprese (a s menší intenzitou ještě dříve), odstartované krachem na vídeňské burze v roce 1873. Šíření nových technologií vedlo k tomu, že podnikatelské subjekty zvyšovaly efektivitu výroby a zvětšovaly svá přirozená geografická odbytiště. Tradičnější zboží se sice i nadále soustředilo na lokální trhy (především ručně vyrobené cihly), řada společností ale stále častěji prodávala na nadregionální bázi a některé stavebniny dokonce nacházely kupce na zemské, popřípadě celostátní úrovni (cement). Kolem roku 1900 dosáhlo vzájemné soupeření takové míry, že bylo možné hovořit až o „likvidační konkurenci" a „cenových válkách".[19] Preferovanou strategií řady producentů se proto stala kartelizace, kterou lze v tomto kontextu vnímat jako dočasné ukončení vzájemných bojů uzavřením „příměří". Započatý proces monopolizace trhu neskončil rozpadem habsburské monarchie – vrcholu dosáhl v meziválečném období, a to zejména během velké hospodářské krize ve třicátých letech 20. století.[20]

Výše nastíněné badatelské okruhy tvoří základní osu protínající celý následující text, který usiluje o porozumění procesu monopolizace trhu

.aspx; Wohnungen 2011, www.statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/wohnen/wohnungs_und_gebaeudebestand/index.html.

17 Hynek Kubišta: Politika stavební a bytová, in: *Československá vlastivěda*, VI, Praha 1930, s. 319–338; František Klokner: Stavitelství nejnovější doby v našich zemích, in: *Československá vlastivěda*, IX, Praha 1929, s. 511–541.

18 Andreas Resch: *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg. Marktstrukturen, Organisationstendenzen und Wirtschaftsentwicklung von 1900 bis 1913*, Berlin 2002, s. 72–80.

19 Paul A. Samuelson – William D. Nordhaus: *Ekonomie*, 19. vyd., Praha 2013, s. 190.

20 Václav Průcha a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, I, Brno 2004, s. 281–285.

stavebních hmot ve středoevropské perspektivě s mimořádným důrazem na jeho formativní a transformativní momenty v 19. a 20. století.

* * *

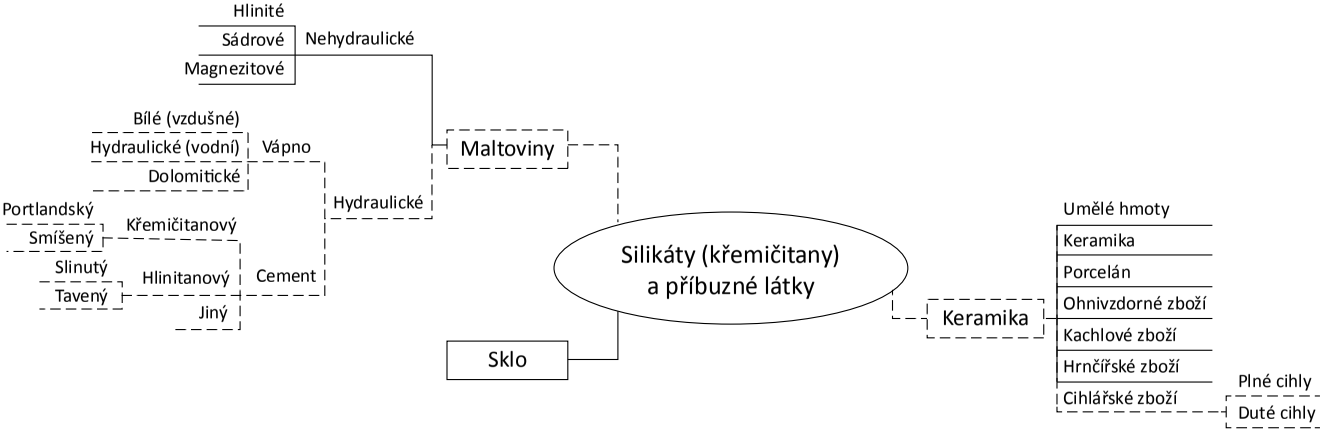
„Trh stavebních hmot" je velmi široký termín, pod který lze zahrnout přírodní kameny, pojiva, beton, stavební keramiku, kovy, sklo, dřevo atd. Pojem je sice možné zúžit na několik základních artiklů, například hrubou a jemnou stavební keramiku (cihly, obkladačky a dlaždice, sanitární keramiku, ohnivzdorné tašky), pojiva chemická (vápno, cement) a mechanická (jíl, hlína), cementové zboží a další materiály (železo, sklo, dřevo, kámen),[21] i v takovém případě je však nutné pracovat s řadou různorodých trhů. Zmíněné výrobky navíc mají mnohem širší využití než jen ve stavebnictví (například železo, sklo nebo sanitární keramika nachází uplatnění napříč celým hospodářským spektrem), o „stavební hmoty" se tedy jedná jen v kontextu jejich sekundárního odbytu. Výzkum se proto soustředí pouze na nejdůležitější stavebniny z hlediska jejich spotřeby při stavební činnosti – cihly (nosné a výplňové zdivo), vápno (malta, omítky) a cement (beton, železobeton). Zcela stranou zůstanou hmoty primárně užívané k jiným než konstrukčním účelům (železo, sklo, dřevo apod.) a také nerosty a materiály, jejichž úprava nevyžadovala téměř žádné stroje a nelze tedy hovořit o „průmyslu" v pravém slova smyslu (stavební kameny a písky, hlíny, přírodní maltoviny). Od poslední třetiny 19. století rovněž vzrůstala spotřeba cihlářského a cementového zboží pro nejrůznější stavební doplňky, popřípadě náhražky tradičních stavebnin. Příkladem může být eternit (azbestocementové zboží), vynalezený na přelomu 19. a 20. století Ludwigem Hatschekem (1856–1914), Rakušanem s olomouckými kořeny.[22] Fragmentární pramenná základna a absence kvantitativních údajů však nedovolují včlenit tyto materiály mezi zkoumané stavebniny, ačkoliv by si to vzhledem ke svému významu jistě zasloužily. Zahrnuty nebudou ani ohnivzdorné výrobky (magnezitové zboží apod.), používané především v těžkém průmyslu (např. vyzdívání pecí),[23] a zahradní či jiná ozdobná keramika (terakota, kamenina),[24] kterou je přesnější včlenit do porcelánového průmyslu. Relevantní

21 Josef Geduldiger-Bělský – Vlad. Škoda: *Československý průmysl keramický, porculánu, stavebních hmot, maltovin*, Praha 1933, s. 19; Rudolf Bárta ml.: *Průmysl stavebních hmot v Československu*, Praha 1926, s. 6–32; Michal Stehlík – Vlastimil Bílek: *Building Materials*, Brno 2003, s. 36, 84–90.

22 Franz Mathis: *Big Business in Österreich. Österreichische Grossunternehmen in Kurzdarstellung*, Wien 1987, s. 98–99.

23 R. Bárta ml.: *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 14.

24 R. Bárta ml.: *Keramika*, I, s. 54; Otakar Kallauner: *Staviva*, I, Praha 1956, s. 69.

Obrázek 1 Grafický nástin průmyslu silikátů (křemičitanů) a příbuzných látek. Přerušovanou čárou jsou vyznačeny konkrétní komoditní segmenty trhu stavebních hmot, se kterými monografie v kontextu Předlitavska a meziválečného Československa pracuje.

Zdroj: Rudolf Bárta ml.: *Keramika*, I, Praha 1941; Michal Stehlík – Vlastimil Bílek: *Building Materials*, Brno 2003, s. 84.

badatelské okruhy jsou pro přehlednost odlišeny přerušovanou čárou na Obrázku 1, který znázorňuje průmysl „silikátů (křemičitanů) a příbuzných látek", do něhož se nejdůležitější stavebniny obvykle zařazují.

Stavební hmoty jsou zbožím, u kterého je prodejní cena ovlivněna přepravními náklady natolik, že právě jejich prostřednictvím dochází k segmentaci trhu (jiným příkladem je pivovarnický a lihovarnický průmysl).[25] S rostoucí vzdáleností ztrácí stavebniny na konkurenceschopnosti a zahraniční obchod nabývá podobu „obchodu pohraničního".[26] Vysoké přepravní náklady nahrávají rovnoměrnému rozprostření produkce po celém území státu. Teze platí zejména pro cihlářství (cihelny nevznikaly jen ve městech, ale také na vesnicích a velkostatcích, kde navíc přetrvávala „domácká" malovýroba nepálených cihel),[27] již v případě cementářského a vápenického průmyslu však lze pozorovat jisté odchylky, a to z důvodu omezené dostupnosti nerostných surovin (vhodný vápenec se v přírodě nevyskytuje příliš často). Podobně je tomu i v některých oborech specializovaných oborech cihlářství, jelikož kvalitní, vzácně se vyskytující cihlářský jíl představuje nutnost pro výrobu hodnotnějšího zboží, na které se ale tento výzkum nesoustředí.[28]

Teritoriální odlišnosti vyžadují specifický přístup k jednotlivým trhům stavebních hmot. Cementářství, cihlářství i vápenictví mají společné jen to, že se lze badatelsky pohybovat maximálně na úrovni ekonomiky státu, a to pouze s mírnými přesahy do zahraničí. Efektivní pronikání domácích producentů na zahraniční trhy se totiž odvíjelo od otevřenosti tamních odbytišť (nízká celní ochrana) a přístupu k levným formám dopravy (kupříkladu přímé napojení na námořní obchodní trasy). Monografie se soustředí jen na západní oblasti Rakouska-Uherska, konkrétně některé segmenty předlitavského trhu stavebních hmot. Zalitavsko zůstane stranou – odlišný právní systém a nerovnovážný stav hospodářství zapříčinily asymetrický vývoj odvětví v obou částech monarchie. Ostatně i producenti stavebnin ze západních oblastí Rakouska-Uherska často vnímali Zalitavsko jako „cizinu", od čehož se odvíjely jejich podnikatelské strategie vůči tomuto prostoru (dodávky zboží do Uher vnímali jako „export" a s tamními továrnami uzavírali „mezistátní" kartelové dohody o regulaci vzájemné konkurence).[29] Poté, co se v roce 1918 habsburská

25 A. Resch: *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg*, s. 105–106.

26 R. Bárta ml.: *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 13.

27 Karel Tichý: Průmysl keramický, in: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891*, Praha 1894, s. 491.

28 Rudolf Bárta ml.: *Sklářství a keramika*, II, Praha 1952, s. 19.

29 *Compass* 52 (1919), II, s. 51; *Kartell-Rundschau* 2 (1904), s. 550–551.

monarchie rozpadla, vyvíjely se trhy stavebních hmot nástupnických států na základě zcela odlišných podmínek. Výzkum se zaměří pouze na trh stavebních hmot meziválečné Československé republiky, která se spolu s Rakouskem řadila k hospodářsky nejvyspělejším oblastem bývalého soustátí.[30]

V prostoru Předlitavska a meziválečného Československa se nacházelo mnoho trhů se stavebními hmotami. Monografie si neklade ambice porozumět fungování všech těchto trhů, nýbrž se zaměří na ty nejdůležitější formou případových studií. Ty postihnou základní pravidla fungování trhů stavebních hmot, jejich vývojové trajektorie i koncentrační a monopolizační tendence:

1) Přirozená geografická odbytiště cementáren byla natolik rozsáhlá a provázaná, že lze cementářský průmysl zkoumat pouze v celostátním kontextu – teprve celní sazby a odlišné požadavky na kvalitu výrobku (cementové normy) dokázaly prokazatelně oddělit jednotlivé trhy. Nebylo žádnou výjimkou, že například v Praze nabízely v 19. století své zboží tyrolské či dokonce dalmatské cementárny, ačkoliv většinou nedokázaly příliš dobře cenově konkurovat.[31] Přestože se ve vnitrozemských oblastech předlitavského trhu objevovaly i zahraniční produkty (obvykle z Velké Británie nebo Německa), k těmto situacím docházelo především během „průkopnických" fází odvětví, kdy předlitavské továrny ještě nedodávaly kvalitní a ustálený výrobek. Trh byl tehdy diferencován spíše obchodní značkou nežli přepravními náklady.[32] Zcela jiná situace panovala v meziválečném Československu, které se téměř úplně uzavřelo konkurenci zahraničních producentů cementu.
2) Spotřeba vápna a cementu se po dlouhou dobu překrývaly, výzkum vápenictví tudíž žádá podobný přístup jako cementářství, jen s tím rozdílem, že vápenky ztrácely od poslední třetiny 19. století své pozice na trhu pojiv, což vedlo k poklesu jejich konkurenceschopnosti na větší vzdálenosti (příkladem může být ústup staroměstského vápna „pasta di praga" a tzv. „románského cementu", který byl ve skuteč-

30 Zdeněk Jindra: Výchozí ekonomické pozice Československa. Odhady národního jmění, důchodu a hrubého národního produktu Rakouska-Uherska a českých zemí před 1. světovou válkou, in: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století. K 70. narozeninám Zdeňka Sládka*, Praha 1998, s. 186; V. Průcha: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, I, s. 35–36.

31 *Statistisches Handbuch des Königlichen Hauptstadt Prag und der Vororte Wyšehrad, Holešowic-Bubna, Karolinenthal, Smichow, K. Weinberge und Žižkov*, 1881–1906, Prag 1882–1907; Tomáš Gecko: Úloha českých cementáren v předlitavských kartelech (1901–1918), *Minulostí Berounska* 17 (2014), s. 85.

32 V. Koch: *Die Tiroler Zementindustrie*, s. 3–32.

nosti hydraulickým vápnem).[33] Producenti se začali specializovat na regionální namísto celostátních či zahraničních trhů. Předlitavsko a meziválečné Československo zahrnovaly množství geograficky oddělených odbytišť vápna překrývajících se mnohem méně, než tomu bylo u cementu. Fragmentární pramenná základna umožňuje zaměřit se jen na několik regionálních trhů s vápnem. Pro periodu předcházející roku 1918 se jedná o české země (Čechy, Morava a Slezsko), kde se roku 1902 nacházelo 40,5 % předlitavských vápenek a působilo zde 64,5 % veškerých pracovních sil zaměstnaných v odvětví. Po roce 1918 se výzkum soustřeďuje na západní oblasti Československa, přičemž Slovensko a Podkarpatská Rus zůstávají stranou, jelikož se tamní vápenický průmysl nestihl před zánikem státu příliš rozvinout (s výjimkou továren v západním Slovensku, které hojně dodávaly na Moravu).[34]

3) Cihlářství se vyznačovalo mnohem roztříštěnější strukturou výroby než vápenictví a cementářství. Trhy měly převážně lokální charakter, což potvrzuje šetření živnostenských závodů z roku 1902. Zatímco v Předlitavsku tehdy působilo 86 cementáren a továren na hydraulické vápno, vápenek zde bylo umístěno 1 027 a cihelen 5 868 (jen 10 % jich bylo vybaveno cihlářskými lisy a necelých 37 % mělo kruhové pece, které teprve značily počátky modernizace odvětví).[35] Během meziválečného období se tento nepoměr projevoval ještě markantněji – roku 1930 se v Československu nacházelo 15 cementáren, 260 vápenek a 3460 cihelen, z nichž byla více jak polovina umístěna v Čechách.[36] Výsledkem je, že lze v Předlitavsku i meziválečném Československu napočítat desítky, dokonce stovky trhů s cihlami diferencovaných vysokými náklady na přepravu zboží (doprava po železnici byla rentabilní jen na velmi krátkou vzdálenost).[37] Výzkum se před rokem 1918 zaměří na Vídeň, která poskytovala natolik příznivé podmínky pro rozvoj, že zde již v šedesátých letech 19. století vznikla zřejmě největší firma vyrábějící cihly na světě, která si toto postavení udržela

33 Karel Tichý: Výroba vápna a cementu, in: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891*, Praha 1894, s. 502; O. Kallauner: *Staviva*, II, s. 34–37.

34 Více k vývoji slovenského vápenického průmyslu např. Andor Klár: Vápenický průmysl na Slovensku, *Stavivo* 7 (1926), s. 501–504; Týž: Situace slovenského vápenického průmyslu, *Stavivo* 11 (1930), s. 537–538; Jan Král: Vápencové útvary na Slovensku, *Stavivo* 11 (1930), s. 535–536; Fr. Zaorálek: Slovenský vápenický průmysl, *Stavivo* 13 (1932), s. 461–462.

35 *Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern*, III–XI, Wien 1905.

36 *Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930*, IV/1–4.

37 Rudolf Bárta ml.: Ostatní výroba průmyslová, in: *Československá vlastivěda*, VI, Praha 1930, s. 314.

dodnes (Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft).[38] Stranou nezůstane ani Praha, druhá největší aglomerace Předlitavska. Pro kontext meziválečného Československa pak slouží právě Praha jako reprezentativní příklad výzkumu tržní monopolizace. Redukování odbytišť s cihlami na Vídeň a Prahu má jedno zásadní opodstatnění – jen zde se dochovaly informace o produkci, cenách a podnikatelských strategiích největších hráčů v dostatečně dlouhých časových řadách, aby bylo možné uskutečnit strukturní analýzu trhu.

38 F. Mathis: *Big Business in Österreich*, s. 357–360.

3 Základní terminologie

[…] Mainstreamový výzkum naznačuje (jak uvidíme), že monopol obvykle způsobuje velké ekonomické škody. A přeci některé školy teoretiků argumentují opak: monopol je často – nebo dokonce obvykle – prospěšnou věcí. Konkurence a monopol jsou prastaré, nadčasové a univerzální otázky se svými kořeny hluboko v lidské historii a lidské přirozenosti. Od nejranějších věků kmenového života si lidé konkurovali, aby přežili. Snažili se také převládnout nad ostatními skrze získání kontroly nad částmi ekonomiky. Vítězové, držíce tržní sílu, ukořistili bohatství a moc.
Američtí ekonomové William G. Schepherd a Joanna M. Shepherd v úvodních pasážích pátého vydání knihy The Economics of Industrial Organization z roku 2004.[39]

Historický výzkum monopolizačních procesů vyžaduje užití složitého pojmového a metodologického aparátu, který nemusí být snadno uchopitelný ani pro poučenějšího čtenáře. Přestože nejdůležitější pojmy budou v textu podrobně vysvětleny vždy na začátku každé kapitoly či podkapitoly, pro niž jsou relevantní, pro účely přehlednosti bylo do monografie zařazeno i obecné terminologické zdůvodnění obsažené v následujících pasážích. Cílem je ukázat, proč se analytická část monografie centruje k pojmu trh, nakolik je tento přístup kompatibilní

39 […] The mainstream research indicates (as we will see) that monopoly usually inflicts large economic harms. Yet some schools of theorists have argued the opposite: that monopoly is often – or even usually – a good thing. Competition and monopoly are ancient, timeless, and universal issues with their roots deep in human history and human nature. From the earliest eras of tribal life, people have competed to survive. They have also sought to prevail over others by gaining control over parts of economy. Wielding market power, the winners have captured the spoils of riches and power. William G. Schepherd – Joanna M. Shepherd: *The Economics of Industrial Organization*, 5. vyd., Long Grove 2004, s. 5.

s historickou materií a z jakého důvodu je logické rozšířit přístupy hospodářských dějin a business history o premisy národohospodářské nauky 19. a 20. století propojené s moderní ekonomickou disciplínou nejen v její standardní (mainstreamové) podobě, ale i v méně frekventované rovině alternativních škol, mezi něž se řadí hlavně ekonomie průmyslové organizace (viz úvodní citace k této kapitole). Právě ta slouží monografii jako základní interpretační doplnění běžnějších metod historikovy práce.

Slovem „trh" se rozumí „mechanismus, jehož prostřednictvím se kupující a prodávající střetávají, aby určili cenu zboží a množství, jež se nakoupí a prodá". Trh zaujímá prvořadou úlohu v kontextu tzv. „tržní ekonomiky", v níž dochází právě jeho prostřednictvím ke kombinaci vstupů za účelem vytvoření výstupů, jejich následnému spotřebování, anebo použití k další výrobě.[40] Zatímco spotřebitelé udávají svými preferencemi na trhu „poptávku" (tj. množství statků a služeb poptávaných na trhu při určitých cenách), podnikatelské subjekty zase motivuje k tvorbě „nabídky" (tj. k výrobě statků a služeb dodávaných na trh při určitých cenách) vidina „zisku", který je v zásadě rozdílem „mezi celkovými příjmy a celkovými výdaji".[41] Snaha o jeho maximalizaci při minimalizaci možného rizika vede firmy – vnímáno optikou metodologie business history – k utváření „podnikatelských strategií", jejichž dlouhodobým cílem bývá vítězství nad konkurencí a získání co největšího podílu na trhu. Ačkoliv se výzkum bude pohybovat v rámci tržního systému, nutno podotknout, že se v praxi nikdy nejednalo o čistě „tržní ekonomiku", nýbrž o „smíšenou tržní ekonomiku", ve které byly soukromé podnikatelské a spotřebitelské subjekty komplementovány, usměrňovány a v extrémních případech (třeba během první světové války) i dirigovány státními úřady.

Podobu a intenzitu soupeření na trhu definuje „tržní konkurence", kterou lze pro potřeby historického výzkumu vnímat jako kombinaci vědomého jednání individuálních prodejců (rivalita) a přirozených faktorů vycházejících z pravidel fungování – anebo lépe „struktury" – konkrétního trhu. (Monografie věnuje značný prostor definování struktury a základních podmínek středoevropského trhu stavebních hmot jakožto elementárnímu předpokladu k porozumění tržní konkurenci, její efektivitě a odpovídajícímu chování tržních subjektů). Dle konkurence lze trhy obecně rozlišit na „dokonalé" a „nedokonalé". Dokonalý trh je spíše teoretickým konstruktem nežli modelem vyjadřujícím střetávání nabídky

40 P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus: *Ekonomie*, s. 7–9.

41 Tamtéž, s. 26–28; Frederic M. Scherer: *Industrial Market Structure and Economic Performance*, 2. vyd., Chicago 1980, s. 29–41.

a poptávky v reálné ekonomice, jako je tomu v případě nedokonalých trhů, na jejichž fungování se tato monografie soustřeďuje:

1) Pro „dokonale konkurenční trh" musí platit, že kupující jsou v plném rozsahu informováni o všech prodávajících a jejich cenách, náklady spotřebitele na přechod od jednoho dodavatele ke druhému jsou nulové, každá firma prodává shodné nebo velmi podobné zboží (tj. produkt je homogenní, a nikoliv diferencovaný) a zároveň je příliš malá, aby svým chováním jakkoliv ovlivnila tržní cenu (v praxi to znamená, že na trhu funguje dokonalá „cenová elasticita poptávky", tj. snížení či zvýšení ceny zboží o procentuální bod se okamžitě odrazí v odpovídajícím poklesu či vzrůstu poptávky po něm, nikoliv ale ve změně celkové tržní ceny, která zůstává konstantní). Důležité je také to, aby na trhu neexistovaly žádné „vstupní bariéry", tedy limity pro přístup nového subjektu. Teoretické kořeny dokonalé konkurence lze vysledovat k tzv. marginalistické revoluci, která připravila v poslední čtvrtině 19. století půdu novému systému ekonomického myšlení, jenž se již neměl zakládat – tak jako klasická politická ekonomie datovaná k Adamu Smithovi (1723–1790) a jeho pokračovatelům – na nabídkové straně.[42] Marginalisté se nově soustředili na poptávkovou stranu, zajímali se o alokaci omezených zdrojů a ústředním aktérem jim byl spotřebitel. Do ekonomické vědy přinesli metodologickou „revoluci" v podobě matematizace použitého jazyka a užívání mezních veličin. (Pro potřeby monopolizace trhu jsou z těchto pojmů důležité termíny „mezní náklady" a „mezní příjmy", vyjadřující náklady potřebné pro výrobu každé další jednotky zboží a příjmy plynoucí z jejího následného prodeje; na dokonale konkurenčním trhu nevstupuje do tohoto procesu otázka tvorby cen, jelikož žádná firma nemá dostatečně velký podíl na trhu, aby si je diktovala). Paradigma dokonalých trhů sahá k francouzskému představiteli marginalistické revoluce Léonu Walrasovi (1834–1910), zakladateli lausannské školy „neoklasické ekonomie" (vlivné ekonomické paradigma vycházející právě ze stimulů marginalistické revoluce).[43] Teprve od první poloviny 20. století začaly vznikat alternativní koncepce tržní konkurence, snažící se zaplnit mezery teorie dokonalých trhů ve vztahu k fungování reálné ekonomiky. Byly tak položeny základy teorii nedokonale konkurenčních trhů.

42 Robert Holman a kol.: *Dějiny ekonomického myšlení*, 4. vyd., Praha 2017, s. 152–153.

43 Vera Linss: *Die wichtigsten Wirtschaftsdenker*, Wiesbaden 2007, s. 45.

2) „Nedokonale konkurenční trh" vzniká, jestliže dojde k porušení jedné ze základních podmínek fungování dokonalých trhů. Firmy mohou ovlivňovat tržní ceny zboží (tj. cenová poptávka není dokonale elastická) a vytvářet tak individuální a kolektivní strategie primárně motivované snahou diktovat si ceny (tento proces je obvykle označován termínem „koluze"). Model nedokonalých trhů teoreticky rozpracovali hlavně britská ekonomka Joan Robinson (1903–1983) a americký ekonom Edward Chamberlin (1899–1967). Robinson formulovala v roce 1933 teorii nedokonalé konkurence, ve které přesně pojmenovala, co věděli již její předchůdci – dokonalý trh je zjednodušeným modelem, který se pouze blíží reálné ekonomice. Ve stejném roce publikoval Chamberlin teorii monopolistické konkurence.[44] Oba položili základní teoretická pravidla nedokonalých trhů, čímž transformovali neoklasickou mikroekonomickou teorii. Tyto teze později převzala i „neoklasická syntéza", která vznikla po druhé světové válce propojením přístupů vycházejících z teorií Johna Maynarda Keynese a dřívějšího neoklasického paradigmatu. Pojem „ekonomie hlavního proudu" – mainstreamová ekonomie, chceme-li – obvykle označuje právě tyto premisy vycházející z neoklasické ekonomie a neoklasické syntézy (termín je ovšem vysoce fluidní, takže neustále asimiluje nové přístupy a vytlačuje nekompatibilní teze).[45] Dnes obvykle rozlišujeme tři základní modely nedokonalých trhů:[46]
   a) „Monopolistická konkurence" vyjadřuje situaci, kdy je na trhu velký počet prodávajících, výsledný produkt ovšem není homogenní jako na dokonalém trhu, nýbrž diferencovaný (odlišuje se na základě specifických charakteristik, jakými je kvalita, obchodní značka, cena přepravy apod.).
   b) „Oligopol" je trhem, na kterém dlouhodobě působí malý počet firem prodávajících homogenní či diferencované zboží. Jak později uvidíme, právě oligopoly byly základním strukturálním modelem trhu stavebních hmot, který se ovšem mohl za určitých podmínek proměnit v monopol skrze „koluzi" či „koncentraci výroby", která vyjadřuje podíl podnikatelských subjektů na konkrétním trhu. (Pojem koncentrace výroby souvisí s termínem „diverzifikace výroby", tedy pronikáním firem na nové trhy; diverzifikace probíhá „horizontální a vertikální integrací", kdy výrobci horizontálně vstupují na odbytiště se stejnými produkty a vertikálně zase sjed-

44 R. Holman a kol.: *Dějiny ekonomického myšlení*, s. 233.

45 Tamtéž, s. 374–376.

46 Robert Holman: *Ekonomie*, 4. vyd., Praha 2005, s. 142–143, 190.

nocují výrobní a dodavatelský řetězec pronikáním na trhy odlišných produktů).

c) „Monopol" je stav, kdy jediný subjekt kontroluje veškeré výstupy na trhu při absenci zahraniční konkurence i jakýchkoliv přímých či nepřímých „substitutů" (tj. podobných – a tudíž navzájem zaměnitelných – druhů zboží). Na trhu stavebních hmot se obvykle neobjevovaly přímé substituty, jednotlivé stavební hmoty si však mohly konkurovat nepřímo (například soupeření cihel a cementu v architektuře a ve stavebnictví). Monopol pracuje s tzv. „monopolním výnosem", tedy finančním ziskem (rentou) z prodeje zboží za „monopolní ceny". Ty výrazně převyšují běžné tržní ceny, které by se měly pohybovat nad hranicí mezních nákladů podnikatelských subjektů.

***

Jakmile se „tržní síla", tedy schopnost jednoho či více podnikatelských subjektů rozhodovat na nedokonalém trhu „o ceně a výstupu odvětví", přiblíží 100 % (= úplná kontrola trhu), lze hovořit o tzv. monopolu.[47] Dosažení tohoto stavu je pro firmy velmi výhodné, protože tím získávají možnost volně navyšovat ceny a maximalizovat tak zisk, v praxi se však jedná spíše o výjimečný jev. Již úvodní část této monografie ukázala, že ve středoevropském kontextu lze identifikovat dvě základní strategie, jakými se producenti stavebních hmot dostávali z režimu oligopolu do monopolu[48] – buď koncentrací výroby a jejím soustředěním do rukou jediného subjektu, jenž vyšel jako vítěz z konkurenčních bojů, anebo kartelizací, tedy uzavřením dohody producentů a vytvořením zastřešující „monopolní organizace", tj. institucionalizovaného uskupení „nezávislých výrobců podobných produktů, kteří společně zvyšují ceny, nebo omezují výstup".[49] Při monopolizaci trhu byly v praxi užívány obě zmíněné strategie – kartely vznikaly teprve poté, co konkurence redukovala množství tržních subjektů na poměrně malý počet, protože větší skupiny ani nemohly být příliš akceschopné a jen stěží se dohodly na kolektivním cíli.[50]

47 P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus: *Ekonomie*, s. 188.

48 Harm G. Schröter: Cartels Revisited. An Overview on Fresh Questions, New Methods, and Surprising Results, *Revue économique* 64, č. 6 (2013), s. 990–991.

49 P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, *Ekonomie*, s. 190.

50 Mancur Olson: *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*, 2. vyd., Cambridge-Massachusetts – London 2000, s. 53–57.

Kartely sjednocovaly tržní sílu řady nezávislých podnikatelských subjektů s vidinou společného cíle, jenž nabýval mnoha podob. Jednalo se především o zvyšování cen, redukování výroby, rajonizaci odbytu (tj. teritoriální rozdělování vyrobeného zboží dle geografického vzorce do předem definovaných „rajonů“) a sjednocování obchodních a prodejních podmínek. Koluzivní dohody producentů vůbec poprvé terminologicky rozlišil rakouský národohospodář Friedrich Kleinwächter (1838–1927), který byl autorem vůbec prvního odborného pojednání o kartelech (1883). Jako základní dva typy kartelu definoval cenová a množstevní ujednání, ta však od sebe nešla v praxi téměř vůbec oddělit, a tak Kleinwächter pracoval také se spojenou cenovou a množstevní dohodou jako třetím typem kartelu. Krok to byl logický – jestliže chtěla monopolní organizace zasáhnout do cen, nutně musela regulovat také umisťování zboží na trh (snížení či zvýšení ceny totiž na nedokonalém trhu vyvolá pokles či vzrůst spotřeby, ten ovšem není procentuálně přímo úměrný posunům v ceně, jako je tomu na dokonalém trhu). Kleinwächterův čtvrtý typ kartelu spočíval v rozdělení množství zboží, které bude expedováno na trh, mezi jednotlivé producenty skrze systém zvláštních kvót (de facto „výrobních kontingentů“). Pátým typem kartelu byla soustava vzorců, na jejichž základě si výrobci geograficky rozdělovali odbytiště (tzv. rajonizace).[51] Kleinwächter pracoval ještě s jedním specifickým typem kartelu, a tím byly dohody podnikatelů namířené vůči zaměstnancům (do této skupiny lze započítat zájmové organizace podnikatelů fungující na stavovském principu, tedy dle příslušnosti členstva ke společenské skupině „podnikatelstva“).[52]

Na základě tržního působení kartelových dohod dnes rozlišujeme monopolní organizace – v intencích Kleinwächterovy metodiky – na cenové, množstevní (kontingentní), rajonizační (geografické) a kondiční zahrnující nejrůznější obchodní podmínky.[53] Vedle toho však existuje ještě typologizace vycházející z podnikatelské centralizace členských firem, kdy od sebe oddělujeme „gentlemanské dohody“, „kartely“, „syndikáty“ a „trusty“. Zatímco gentlemanská dohoda je pouze ústním ujednáním mezi producenty, kartelová úmluva již zahrnuje podpis písemné smlouvy či zvláštního jednacího protokolu. Navzdory tomu, že si gentlemanské dohody a kartely někdy utvářely centrální kontrolní mechanismy v podobě založení zvláštního oddělení u jedné z členských firem, bankovní

51 Friedrich Kleinwächter: *Die Kartelle. Ein Beitrag zur Frage der Organisation der Volkswirtschaft*, Innsbruck 1883, s. 127–133.

52 Tamtéž, s. 134.

53 A. Resch: *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg*, s. 21–22.

kanceláře či samostatné obchodní společnosti, zachovávaly si obchodní samostatnost, což znamenalo, že zboží dodávaly na trh individuálně. Syndikát byl vyšším stupněm centralizace kartelu, kdy vznikla společná prodejní kancelář, obvykle organizovaná na stejném právním principu jako instituce kontrolující kartel, jen s tím rozdílem, že posílila dohled nad členy znemožněním individuálního prodeje jimi vyrobených produktů a souhrnným (syndikátním) dodáváním zboží na trh. Zatímco gentlemanské dohody, kartely a syndikáty byly typické pro Evropu (hlavně Německo a Rakousko-Uhersko), zejména ve Spojených státech amerických se utvořil ještě jeden typ monopolních organizací. Jednalo se o trusty, jejichž členové přicházeli kromě obchodní samostatnosti také o výrobní autonomii. Koluzí vytvářeli centrální podnikatelský subjekt – někdy označovaný jako „trustee" – sloužící coby sjednocující prvek podnikání v administrativní, technické a obchodní oblasti.[54]

Nástin základních forem koluzivních dohod producentů rozhodně nedokáže vystihnout pestrost „kartelizace" (pojmy kartelizace a kartel v monografii odkazují k obecnému procesu podnikatelského sdružování skrze kooperační strategie; jestliže se pozornost soustředí na konkrétní monopolní organizaci, text důsledně odliší, zda se jednalo o gentlemanskou dohodu, kartel, anebo syndikát). Ani paragrafy konkrétních smluv o podnikatelském sdružování snadno nezapadají do předcházející typologizace.

Kromě ústních dohod, na jejichž základě kartely vznikaly dávno před nástupem průmyslové civilizace, se lze od druhé poloviny 19. století setkat s písemnými ujednáními signovanými za účelem definování pravidel koluze, založení centrální kontrolní/obchodní kanceláře či vytvoření zvláštního smírčího/rozhodčího sboru (soudu), který bude rozhodovat o sporných záležitostech firem účastnících se monopolní organizace. Běžně se stávalo, že některé podnikatelské subjekty nechtěly do kartelu přímo vstoupit, avšak nepřály si ani postavení tržního „outsidera" (tj. podnikatelského subjektu, který sice neparticipuje na monopolní organizaci, dokáže však v praxi profitovat z většiny jejích benefitů, například vysokých cen zboží). Došlo proto k uzavření ústní či písemné „konvence", která konkrétní firmu zavazovala respektovat fungování koluze (regulovat dodávky zboží na trh a patřičně uzpůsobit ceny). Odměnou takovéto firmě byla podstatně větší podnikatelská autonomie, než jaké se těšily kartelizované subjekty.[55] Existovaly ještě tzv. „syndikátní smlouvy",

54 František Schiller: Kartely a trusty v Rakousku, *Obzor národohospodářský* 15 (1910), s. 422–423.
55 *Kartell-Rundschau* 1 (1903), s. 36–37.

které nebyly v dobovém kontextu signovány – jak bychom možná očekávali – za účelem vytvoření syndikátních prodejen, nýbrž jako písemná stvrzení kolektivních podnikatelských záměrů, na jejichž základě ale nevznikaly nové právní subjekty (dnes bychom nejspíše použili termín „podnikatelské konsorcium"). Mohlo se jednat o „smlouvy o smlouvě budoucí" (třeba závazek některých firem vytvořit novou monopolní organizaci v případě rozpadu té stávající) nebo dohody deklarující společný postup uvnitř kartelu proti potenciálně nepřátelským podnikatelským uskupením (monopolní organizace nebyly z interního hlediska monolity, nýbrž dynamickými entitami, fungujícími na základě sofistikovaných mechanismů odměňování, trestání a kontroly členských subjektů).

Důvody vedoucí ke vzniku a zániku kartelů lze vysvětlit prostřednictvím „teorie her". Jedná se o soubor matematických modelů zdůvodňujících interakci mezi aktéry v určitém sociálním prostoru, a proto teorie her nachází hojné užití v ekonomii, statistice, logice, sociologii, psychologii a dalších vědních oborech. Základem je přelomové dílo matematika Johna von Neumanna (1903–1957) a ekonoma Oskara Morgensterna (1902–1977), kteří publikovali roku 1944 knihu Theory of Games and Economic Behavior.[56] Jedním z případů teorie her je tzv. „Nashova rovnováha" pojmenovaná dle amerického matematika Johna Forbese Nashe (1928–2015). Ta modeluje hru dvou a více aktérů za situace, kdy žádný z nich nemůže získat prospěch tím, že by jednostranně a bez kooperace s ostatními změnil svou strategii. Jak Nashova rovnováha funguje v kontextu nedokonalého trhu? Každý hráč je motivován ke zvyšování množství prodaného zboží, protože chce dosáhnout vyššího výnosu. Děje se tak skrze snižování cen za každou distribuovanou jednotku zboží, jelikož na nedokonalém trhu není cenová elasticita poptávky dokonalá a kupříkladu snížení ceny zboží o 30 % vede k nárůstu jeho prodaného množství o více než 30 %. Výsledek – producenti se řetězově přetlačují snižováním cen a zvyšováním nabídky, čímž klesá tržba z každé prodané jednotky a ve výsledku i celková tržba z podnikání. Nashova rovnováha je v tomto soupeření bodem, kdy další snížení cen již nepřinese podnikatelskému subjektu žádný užitek, takže se mu nikterak nevyplatí (samozřejmě ale firma může i poté pokračovat v „cenovém dumpingu", který pro ni sice není bezprostředně výhodný, dlouhodobě ale může přispět k eliminování konkurence a potenciálnímu dosažení monopolu, tedy naprosté kontroly trhu). Nastalá situace je zajisté výhodná pro spotřebitele (a proto

56 John von Neumann – Oskar Morgenstern: *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton 1944.

také neoklasická ekonomie a neoklasická syntéza, kladouce důraz na prospěch spotřebitele, spojují Nashovu rovnováhu s efektivní konkurencí). Avšak producenti si ostré soupeření rozhodně nepřejí. Východiskem je tzv. „kartelová rovnováha", která na nedokonalém trhu vznikne koluzí producentů. V modelové situaci dvou a více hráčů se jedná o stav, kdy všichni dosáhnou optimálního prospěchu. Skrze vzájemnou dohodu řízeně zvýší ceny a sníží množství expedovaného zboží do bodu, ve kterém poměr cen ku množství prodaného výrobku umožňuje dosáhnout nejvyšší možné tržby.[57]

Proč je – navzdory obrovským potenciálním ziskům – udržení tržní koluze nesmírně složitou záležitostí? Odpověď poskytuje další z případů teorie her, „vězňovo dilema". Jedná se o hru s nenulovým součtem, což znamená, že zisk z hraní přináší užitek, který není roven nule (tj. vítězství jednoho nutně neznamená porážku druhého, což otevírá dveře vzájemné kooperaci). Pokud jedna strana přesně neví, jak se bude chovat druhá, volí všichni pro sebe optimální strategii, která ale nakonec nemusí vést k optimálnímu výsledku. Nejvíce totiž získá ten, kdo poruší kartelovou dohodu jako první, protože v situaci, kdy všichni dodávají zboží za konstantní ceny (tedy v režimu existence monopolní organizace), stačí nepatrné podtrhnutí ceny, aby se podařilo ovládnout téměř celý trh. Ten, kdo kartel dodrží, pak pro svou „loajalitu" pravděpodobně nejvíce ztratí, neboť je vysoká šance, že přijde o odbytiště na úkor konkurence. Přestože by tedy pro členy kartelu bylo nejvýhodnější kartelovou dohodu respektovat, nachází se v neustálém pokušení vystoupit z ní ze strachu před chováním konkurence. Východiskem z této – na první pohled neřešitelné – situace je právní vymahatelnost smluvních ujednání, na jejichž základě by šlo potenciálního „černého pasažéra", který z monopolní organizace vystoupí, právně stíhat a požadovat po něm finanční nahrazení škod.[58]

***

Ve chvíli, kdy se na nedokonalém trhu utvoří monopol (ať už koncentrací výroby, anebo kartelizací), podnikatelské subjekty obvykle začnou zvyšovat ceny a redukovat produkci, čímž poškozují spotřebitele. Není proto divu, že do hry často intervenčně vstupuje stát,[59] který se pokouší trh usměrnit vydáváním zákonných norem, nepřímými institucionálními

57 R. Holman: *Ekonomie*, s. 209–211.

58 Tamtéž, s. 215–218.

59 Vladimír Klimecký: *Řízené hospodářství v Československu do r. 1939*, Praha 1968, s. 32, 61–62, 106–110.

zásahy a udělováním subvencí. Nejenže tím vytváří nástroje pro regulaci tržního systému (tj. utváří se smíšená tržní ekonomika), získává také prostor na realizaci svých strategických cílů (v meziválečném Československu se například jednalo o výstavbu pohraničního opevnění).[60]

Legitimizace státních zásahů do liberálního fungování trhu se v Předlitavsku a meziválečném Československu nezakládala na tak sofistikované teorii, jako je tomu v dnešních západních ekonomikách. Středoevropské ekonomické myšlení poskytovalo kartelům silné legitimizační argumenty pro monopolizaci trhu (srov. podkapitola 8.1), a to nejen národohospodářskými koncepty, ale hlavně teoretickými premisami „německé historické školy". Ta byla specifickým německým protějškem klasické politické ekonomie. Zakládala se na empirickém pozorování a induktivní metodě (generalizace všeobecných zákonitostí z dílčích poznatků založených na empirii), čímž stála v ostrém kontrastu k anglosaskému ekonomickému myšlení upřednostňujícímu dedukci (logické vyvozování obecně platných závěrů dle předem stanovených premis, které mohou, ale také nemusí být pravdivé). Zatímco tedy první (německá historická škola) shromažďovali empirické údaje o fungování ekonomiky (často z historické perspektivy) a na jejich základě pak vytvářeli hypotézy, jejichž platnost dále dokazovali, druzí (klasická politická ekonomie) hledali porozumění ekonomickému systému prostřednictvím logického odvozování reality z teoretických předpokladů.

Silnými proponenty kartelového hnutí se stali představitelé německé historické školy Gustav Schmoller (1838–1917) a Robert Liefmann (1874–1941). Oba poukazovali na limity ekonomického liberalismu a anglosaského modelu „neviditelné ruky trhu", který měl dle jejich názoru potenciál působit silně destruktivně na dlouhodobý ekonomický rozvoj státu. Organizovanější formy konkurenčního soupeření, nalézající zosobnění ve „viditelné ruce státu" a podnikatelské samoregulaci trhu prostřednictvím kartelizace, měly potenciál prospět společnosti skrze evoluční (a nikoliv revoluční) transformaci hospodářství. Ostrá tržní konkurence v intencích ekonomického liberalismu likvidující menší tržní hráče byla delegitimizována, přičemž graduální, řízené proměny trhu skrze kartelizaci nacházely otevřenou podporu, jelikož jim byla přisuzována regulace chaotických proměn středoevropského hospodářství v průběhu tzv. velké deprese (1873–1896). Výstižně tuto situaci shrnul americký hospodářský historik Rondo Cameron (1925–2001), když na-

60 Vlastislav Lacina – Lubomír Slezák: *Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR*, Praha 1994, s. 5–6; Eduard Kubů – Jaroslav Pátek: *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000, s. 17–18.

psal: „V základech ekonomické teorie [*míněny zejména převažující přístupy neoklasiky a neoklasické syntézy, pozn. aut.*] se můžeme dočíst, že kartelové chování omezuje produkci s cílem zvyšování zisku, ovšem tato poučka sotva platila v silně kartelizovaném německém průmyslu, kde produkce rychle rostla."[61] Není s podivem, že teoretická východiska německé historické školy našla silnou odezvu také v Předlitavsku, jehož dynamika ekonomického růstu se sice nemohla rovnat té německé, hospodářství přesto procházelo rapidními modernizačními procesy.[62]

Ekonomie hlavního proudu nahlíží problematiku tržní monopolizace a kartelizace veskrze negativně. Důraz neoklasiků a neoklasické syntézy na prospěch spotřebitele a blahodárné efekty tržní konkurence vytvořily po druhé světové válce předpoklady pro dekartelizaci evropského a světového hospodářství (dekartelizace však měla mnohem širší příčiny, které souvisely s měnícím se společenským paradigmatem).[63] Rozhodně není účelné metodologicky se od těchto teoretických proudů distancovat už jen z toho důvodu, že poskytují vysoce efektivní nástroje pro interpretaci nedokonalých trhů. Historický výzkum monopolizace trhu stavebních hmot přesto žádá s tezemi ekonomie hlavního proudu polemizovat a klást si otázky, zda jsou v kontextu středoevropského hospodářského systému skutečně tím nejvhodnějším interpretačním nástrojem. Proces monopolizace nelze badatelsky uchopit bez definování tržních pravidel, k čemuž je užitečná „ekonomie průmyslové organizace". Ta sice vychází z neoklasické teorie firmy, těžiště však dokázala přesunout k rozboru tržního prostředí, v němž se podnikatelské subjekty pohybují. Historikovi pracujícímu s metodologickou soustavou „business history" umožňuje synkreticky obohatit ekonomii hlavního proudu o alternativní teoretické přístupy za účelem mnohavrstevného pochopení vývoje trhů v jejich hmatatelném i abstraktním rozměru (tj. jako konkrétního prostoru, kde dochází ke směně mezi nakupujícími a prodávajícími, i coby mechanismu, jenž umožňuje alokaci omezených zdrojů v ekonomickém systému). Terminologicky je účelné pracovat s národohospodářskými koncepcemi, bez jejichž znalosti by šlo jen stěží porozumět historickému vývoji středoevropské ekonomiky. Nejužitečnější alternativní koncepce ekonomii hlavního proudu však nevychází z národohospodářství přístupů ani tezí německé historické školy, nýbrž z premis Josepha Aloise Schumpetera

61 Rondo Cameron: *Stručné ekonomické dějiny světa*, Praha 1996, s. 288.

62 David F. Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1740–1914*, Berkeley 1984, s. 234–236, 252–253.

63 Harm G. Schröter: Kartellierung und Dekartellierung 1890 – 1990, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 81 (1994), s. 457–476.

(1883–1950), amerického ekonoma s rakouskými kořeny (narodil se v Třešti na Moravě, profesně působil až do třicátých let 20. století v Rakousku a Německu, odkud odešel do Spojených států amerických, kde také zemřel). Právě Schumpeter poskytl atraktivní alternativu „mainstreamovému" pohledu na tržní monopolizaci zdůrazněním potenciálně pozitivních dopadů masivní koncentrace výroby na ekonomiku, jak ostatně zjistíme v následujících kapitolách.

4 Současný stav poznání

Když tedy po objevu ohně se lidé začali shlukovat, vzájemně se domlouvat a vytvářet životní společenství a když se scházelo na jedno místo velmi mnoho lidí […], počali si někteří v tomto shromáždišti zřizovat přístřeší z chvojí; jiní si hloubili pod horami sluje, někteří napodobovali hnízda vlaštovek a jejich stavby a zhotovovali si z bláta a z proutí úkryty, v nichž se mohli ukrýt […] Potom však, osnujíce srdnatě další podniky a nabývajíce časem většího rozhledu myšlenkami zrozenými z různých umění, počali lidé budovat nejen chaty, nýbrž i domy se základy a se stěnami z nepálených cihel nebo domy stavěné z kamene a kryté trámovím a střešními taškami, a potom vědeckým pozorováním vytvořili z kolísavých a neurčitých úsudků pevné zákony poměrových souladností. Když seznali, že je nadbytek plodů přírody a že příroda připravila nadbytek materiálů pro provádění staveb, zpracovávali je, dodávajíce tím náplň ušlechtilejšímu způsobu života, obohacovali život uměním a zkrášlili jej přepychem.
Marcus Vitruvius Pollio (1. století př. n. l.), Deset knih o architektuře.[64]

Navzdory strategické důležitosti výroby stavebních hmot pro hospodářství nenabízí současný stav poznání uspokojivé odpovědi, jak se předlitavské a československé trhy s tímto zbožím formovaly a jakým způsobem na nich probíhala interakce mezi prodávajícími a kupujícími. Ve srovnání s příbuznými odvětvími těžkého průmyslu, kterými jsou například železářství, strojírenství a chemická či zbrojní výroba, se produkce stavebnin zatím nacházela na okraji badatelského zájmu – zřejmě kvůli její značné prostorové rozptýlenosti, poměrně velké diverzifikaci zboží a omezenosti základních kvantitativních údajů nutných pro výzkum. Jedná se tedy o poměrně „nezorané" badatelské pole, které nabízí velké množství „bílých míst" k zaplnění.

64 Marcus Vitruvius Pollio: *Deset knih o architektuře*, Praha 2009, s. 63–66.

Dosavadnímu vědecko-historickému diskurzu stále dominuje tvorba současníků, tedy práce napsané před rokem 1938 na základě osobních zkušeností (dnes se tyto práce obvykle řadí mezi prameny). Nejstarší odborné texty o dějinách průmyslu stavebních hmot pocházejí z per stavitelů, inženýrů, hospodářských praktiků a podnikatelů.[65] Účelem těchto textů bylo sdělit úspěchy autorů na poli výroby a propagovat jejich podnikatelskou či odborně-technickou činnost seznámením veřejnosti s dějinami vlastního podnikání.[66] Velmi hodnotný materiál rovněž představují úvodní pasáže katalogů k průmyslovým výstavám, do nichž přispívali přední odborníci. Přestože je vypovídací hodnota těchto publikací omezena povětšinou regionálním zaměřením pořádaných výstav, nachází se zde vůbec první pokusy o shrnutí dějin průmyslu stavebních hmot. Zatím se však nejednalo o odbornou historickou práci, nýbrž vylíčení bezprostředních zkušeností autorů, kteří se zájmem pozorovali přechod rukodělné výroby na strojový základ.[67] Stručné, ovšem zcela unikátní

65 Viz J. Dohnálek – I. Seidlerová: *Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století*, s. 6–8.

66 Například bývalý ředitel radotínské cementárny Anton Tarnawski nejenže nastínil situaci na trhu pojiv konce osmdesátých let 19. století, poskytl rovněž údaje o produkčních kapacitách jednotlivých předlitavských cementáren, díky čemuž lze nastínit koncentraci výroby odvětví v této periodě (Anton Tarnawski: Vortrag gehalten am 23. März im Deutschen polytechnischen Vereine in Prag, *Technische Blätter. Vierteljahrschrift des Deutschen polytechnischen Vereines in Böhmen* 9 (1877), s. 177–186; Týž: *Kalk, Gips und Portland-Cement in Oesterreich-Ungarn*, Wien 1887, s. 197–221). Stejně tak ředitel největšího předlitavského cementářského koncernu Perlmoos Theodor Pierus zdůraznil úspěchy firmy při zavádění technologických novinek v odvětví, a to hlavně přechod od románského na portlandský cement (Theodor Pierus: *Ueber die Fabrikation von Roman- und Portland-Cement*, Wien 1900). Zásadním dílem je také pojednání Antonína Votta, které sloužilo jako praktický návod pro cihlářskou výrobu. Kromě rad pro začínající cihláře kniha obsahuje i stručný nástin dějin odvětví (Antonín Vott: *Cihlářství*, Praha 1903, s. 1–3). Příkladem je i podobně zaměřené pojednání V. Ježka (V. Ježek: O důležitosti českého cementu v národním našem hospodářství, *Listy průmyslové* 2, č. 6 (1870), s. 89–91) či krátká studie Jaroslava Bendy, v níž autor nastínil historii cihlářského průmyslu od starověku až po vynález Hoffmannovy kruhové pece (1858). Právě tento objev autor považoval za zásadní impulz pro přechod na průmyslovou výrobu (Jaroslav Benda: Z dějin cihlářství, *Keramické listy* 2 (1910), s. 95–96, 103–104, 110; Týž: List z historie podřipského cihlářství, *Keramické listy* 4 (1912), s. 5–6, 54–55).

67 Zdůraznit je třeba světovou výstavu ve Vídni z roku 1873, pro jejíž účely vzniklo několik syntéz publikovaných v rámci Officieller Ausstellungs-Bericht (Carl Thomas Richter (ed.): *Officieller Ausstellungs-Bericht*, Wien 1873–1878), a to obecněji zaměřené texty o vývoji odvětví od člena mezinárodní poroty Emila Teiricha (Emil Teirich: *Officieller Ausstellungs-Bericht. Die Thonwaaren-Industrie*, Wien 1873; Týž: *Officieller Ausstellungs-Bericht. Die Steinwaaren*, Wien 1877) a také studie geologa Heinricha Wolfa o využití strojového zařízení v keramickém průmyslu (Heinrich Wolf: *Officieller Ausstellungs-Bericht. Die Maschinen und Werksvorrichtungen in der Thonwaaren-Industrie*, Wien 1873). Podobně zaměřené, ovšem podstatně stručnější studie lze nalézt na stránkách starších katalogů věnovaných světovým výstavám, a to především londýnské z roku

studie lze nalézt také na stránkách publikací vydávaných pro potřeby prvních sčítání rakousko-uherské průmyslové výroby.[68] Tato pojednání tvořila doplněk regionálně zaměřených statistických zpráv obchodních a živnostenských komor, usilujících o shrnutí vývoje nejvýznamnějších odvětví v komorních obvodech.[69] Ve výjimečných případech neobsahovala jen údaje o produkci a strojním vybavení továren, nýbrž i stručné informace o dějinách jednotlivých oborů.[70] Pozornost si zaslouží také dvě rozsáhlé řady Gross-Industrie Österreichs vydané u příležitosti padesátého a šedesátého jubilea vlády císaře Františka Josefa I. (1898 a 1908).[71] Obsahují krátké medailonky o významných firmách napříč odvětvími, které dnes představují jeden z nejdůležitějších pramenů pro „business

1862 (Jos. Arenstein: *Oesterreich auf der internationaler Ausstellung 1862 im Auftrage des K. K. Ministeriums für Handel und Volkswirtschaft*, Wien 1862, s. 9, 15, 55–56, 110) a také pařížské z roku 1867 (*Internationale Ausstellung zu Paris 1867. Katalog der österreichischen Abtheilung*, 2. vyd., Paris 1867, s. 112–113, 189–191). Rovněž lze uvést katalog Jubilejní výstavy Království českého z roku 1891, v němž shrnul vývoj českého cihlářství, vápenictví a cementářství Karel Tichý, spoluzakladatel firmy na výrobu stavebních hmot Barta & Tichý (Karel Tichý: Průmysl keramický, in: *Jubilejní výstava zemská Království českého v Praze 1891*, Praha 1894, s. 488–491; Týž: Výroba vápna a cementu, in: *Jubilejní výstava zemská Království českého v Praze 1891*, s. 502–503). Jiným příkladem jsou krátké statě o průmyslu stavebních hmot v katalogu jubilejní výstavy Obchodní a živnostenské komory v Praze z roku 1908, které tvoří důležitý pramen k dějinám produkce stavebnin ve středních Čechách (F. Fischer: Průmysl cihlářský, in: *Jubilejní výstava obchodní a živnost. komory v Praze r. 1908,* I, Praha 1908, s. 289–291; K. Wiesner: Pálení vápna a výroba cementu, in: *Jubilejní výstava obchodní a živnost. komory v Praze r. 1908,* I, s. 283–285).

68 Např. *Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856*, I, Wien 1857, s. 13–15, 18–44; *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departement im k. k. Handelsministerium 1873–1876*, III, Statistik der oesterreichischen Industrie 1876, s. 185–190, 195–200.

69 Viz Oldřiška Nejedlá: Soupis publikací obchodních a živnostenských komor v českých zemích pro léta 1850–1947, in: *Průmyslové oblasti*, II, ed. Blanka Pitronová, Ostrava 1969, s. 226–267; Milan Myška: Statistické zprávy obchodních a živnostenských komor, in: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku*, II, ed. Milan Myška – Aleš Zářický, Ostrava 2010, s. 106–125.

70 Unikátním materiálem jsou statistické zprávy Obchodní a živnostenské komory v Innsbrucku obsahující informace o prvních podnikatelských subjektech působících na předlitavském trhu cementu. Zdůraznit je třeba studii Carla Payera z počátku sedmdesátých let 19. století, nejstarší písemné pojednání o dějinách tyrolského cementářského průmyslu (Carl Payer: Erzeugung von Portland-Cement und hydraulischen Kalk in Kammerbezirke, in: *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Innsbruck 1868–1870*, Wien 1871, s. 130–137). Payer se zaměřil na průkopnickou fázi odvětví (přibližně 1830–1870). Jednak se soustředil na technologické obtíže, které museli lokální producenti překonat, než se jim podařilo vypálit první portlandský cement, jednak nastínil počátky cementářského koncernu Perlmoos.

71 *Die Gross-Industrie Oesterreichs. Festgabe zum Glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Oesterreichs*, II, Wien 1898; *Die Gross-Industrie Österreichs. Festgabe zum Glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Österreichs*, I–II, Wien 1908.

history“ v prostoru Předlitavska. Na stránkách těchto publikací se rovněž nalézají vůbec první pojednání o dějinách výroby stavebnin, jež se pohybují již v celostátní, nikoliv jen regionální rovině.[72]

Výše uvedené práce se staly základem pozdějšího historického výzkumu. Nejenže se jedná o první syntézy vývoje tohoto – tehdy velmi mladého – průmyslového odvětví, lze je rovněž zařadit mezi memoárovou literaturu, protože autoři měli s tematikou osobní zkušenosti, a dokonce ji jako ředitelé významných firem spoluutvářeli. Na druhou stranu obsahují řadu chyb a nepřesných závěrů, informace je tedy třeba přebírat s velikou opatrností a neustále podrobovat kritice. Ačkoliv šlo o první pokusy nastínit dějiny průmyslu stavebních hmot, tato pojednání sloužila zejména propagačním účelům. Nelze je tedy vnímat coby odbornou vědeckou literaturu, nýbrž tištěné publikované prameny. Jejich přínos spočívá zejména v poskytnutí základních východisek pro výzkum formativních fází předlitavského trhu stavebních hmot (nikoliv ovšem z hlediska kladení badatelských otázek, nýbrž jako důležitý doplněk archivních pramenů).

Zcela nová etapa ve vývoji průmyslu stavebních hmot nastala v meziválečném období, během něhož se odvětví zařadilo k nejziskovějším segmentům československého národního hospodářství. Autoři odborných prací se i nadále rekrutovali z řad odborníků či podnikatelů, nikoliv historiků, což vedlo k tomu, že před rokem 1938 nedošlo ke komplexnějšímu zpracování dějin oboru s využitím metod historické práce. Množící se texty navíc postrádaly hlubší vymezení zkoumané problematiky, a to nehledě na skutečnost, že postupně mizeli pamětníci, kteří měli osobní zkušenosti s počátečními fázemi výroby stavebnin, a nutnost pracovat

72 Na cementářský průmysl se zaměřil Max Thury, který působil jako ředitel cementárny Perlmoos před Theodorem Pierusem (Max Thury: Die oesterreichische Cement-Industrie, in: *Die Gross-Industrie Oesterreichs. Festgabe zum Glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Oesterreichs*, II, Wien 1898, s. 5–13. Stať později vyšla tiskem, viz Max Thury: *Die österreichische Cement-Industrie in ihrer Entwicklung seit Anno 1840 bis Ende 1897*, Wien 1899). Není bez zajímavosti, že se Thuryho studie dočkala recepce i v českojazyčném prostředí, a to díky podrobnému výtahu odborníka Antonína Starého (Antonín Starý: Vývoj cementárnictví v Rakousku, *Časopis pro průmysl chemický* 10 (1900), s. 22–25). Historii cihlářství nastínil Julius Bük, tajemník Rakouského spolku keramického průmyslu ve Vídni / Österreichische Thonindustrie Verein in Wien (Julius Bük: Die Ziegel- und Thon-Industrie, in: *Die Gross-Industrie Oesterreichs. Festgabe zum Glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Oesterreichs*, II, Wien 1898, s. 25–33). Navázal na něho Leopold Reich, tajemník Spolku rakouských keramických průmyslníků / Verband der keramischen Industriellen Österreichs a keramického oddělení Niederösterreichische Escomptegesellschaft (Leopold Reich: Die Ziegel- und Ton-Industrie, in: *Die Gross-Industrie Österreichs. Festgabe zum Glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Österreichs*, I–II, Wien 1908, s. 29–32).

s historickými prameny stoupala. Problémy vznikaly již při samotné definici pojmu „stavební hmoty“, který splýval s „průmyslem kamene a zemin“ (někdy uváděn souhrnně průmysl kamene, zemin a skla), „keramickým průmyslem“ nebo „stavebnictvím“, takže se ani nepodařilo sjednotit základní pole badatelské působnosti. Autoři při psaní logicky upřednostňovali firmy, u nichž byli zaměstnáni, anebo které manažersky vedli. Účelem takto pojaté badatelské činnosti byla v nejužším slova smyslu propagace vlastní podnikatelské činnosti zdůrazněním její dlouholeté tradice, v širších souvislostech pak nekritické zdůraznění významu průmyslu stavebních hmot pro národní hospodářství za lobbistickými účely.

Nejvýznamnějším a zároveň nejplodnějším autorem meziválečného období byl Rudolf Bárta ml., který po sobě zanechal pozoruhodné množství odborných statí. Ačkoliv vystudoval chemii a po druhé světové válce působil jako děkan chemické fakulty ČVUT v Praze, pocházel z rodiny s dlouholetou tradicí výroby stavebnin (cement, vápno, cihly, stavební kámen). Rodinné podnikání se Bártovi stalo motivací pro historický výzkum, jenž se ovšem neobešel bez řady nepřesností.[73] Neusiloval o interpretaci pramene v hlubším sociálním či hospodářském kontextu a vytknout je třeba také multiplicitu jeho prací, které měly charakter publikovaných přednášek.[74] Vedle Rudolfa Bárty ml. působila v meziválečném období řada dalších autorů, kteří zanechali na stránkách odborných periodik desítky, dokonce stovky krátkých studií k podnikovým dějinám i oslavné statě u příležitosti životních jubileí a úmrtí významných podnikatelů, techniků či manažerů.[75] Tyto texty však byly svým charakterem

73 Například chybně uvedl, že jeho děd Maria Ferdinand Barta založil cementárnu v Radotíně, která se stala po roce 1918 součástí rodinné firmy Prastav. Nelze přitom vyloučit snahu přisoudit vlastnímu předkovi více zásluh, než mu ve skutečnosti náleželo. Rudolf Bárta ml.: Portlandský cement. Ku stému výročí jeho založení, *Stavitelské listy* 20 (1924), s. 287.

74 Příkladem může být několik titulů, viz Rudolf Bárta ml.: Z dějin výroby vápna, *Stavivo* 5 (1924), s. 307–310, 323–324; Týž: *Průmysl stavebních hmot v Československu*, Praha 1926; Týž: *Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí*, Praha 1930; Týž: *Výroba moderních staviv*, Praha 1932; Týž: *Rozsah a vývoj světové výroby cementu*, Praha 1935; Týž: *Průmysl keramiky a staviv*, Praha 1939; Týž: *Z našich dějin keramiky a staviv*, Praha 1940.

75 Stačí uvést některé významné osobnosti, a to chemiky Otakara Kallaunera (Otakar Kallauner: Stručný přehled pokroků v oboru cementářském v posledních deseti letech, *Stavivo* 6 (1925), s. 242–243, 256–257; Týž: *O základech a významu řádné organisace závodní po stránce vlastní výroby se zvláštním zřetelem k našemu průmyslu staviv a keramiky*, Praha 1920) a Josefa Matějku (Josef Matějka: Organisace cihlářského průmyslu, *Stavivo* 1, č. 1 (1920) s. 1–2, č. 3 (1920), s. 1–2 a č. 4 (1920), s. 1–2; Týž: Vápenice v Novém Městě nad Váhem, *Stavivo* 7 (1926), s. 510–511; Týž: Cihlářský závod firmy Kment a sourozenci v Rousínově na Moravě, *Stavivo* 9 (1928), s. 478–479; Týž: *Pálená krytina*, 2. vyd., Brno 1950, s. 705–722), cihlářského odborníka O. B. Honuse (O. B. Honus: Krátký příspěvek k dějinám hydraulických maltovin, *Stavivo* 10 (1929), s. 392–393, 421–422, 547–550), popřípadě ředitele cementárny v Podolí Antonína

téměř totožné s předválečnými pracemi – hraničily mezi výzkumem dějin stavebních hmot, líčením soudobého stavu odvětví a návrhy na jeho budoucí rozvoj (podobně zaměřené publikace se ostatně objevovaly i v meziválečném Rakousku).[76]

Předlitavský a československý průmysl stavebních hmot byl reflektován také odbornou produkcí zahraniční provenience. Autoři těchto prací pocházeli především z říšskoněmeckého prostředí. Texty se tematicky opíraly o rodící se paradigma ekonomické geografie či starší paradigma německé historické školy a v českém prostředí postrádaly jakýkoliv ekvivalent. Tento výzkum, který se již vyznačoval promyšlenou konceptualizací a systematickým kladením otázek, se primárně soustředil na výrobu cementu, jež se těšila v kontextu národního hospodářství mimořádné důležitosti. Autoři definovali podobu trhu, ptali se po strukturních charakteristikách odvětví, načež se dostávali k problematice monopolizace trhu. Kartely vnímali veskrze kladně, zkoumali jejich vznik, vývoj, organizaci, vztah k ekonomickému cyklu a dopady na fungování odvětví i hospodářství jako celku. Většinou se jednalo o diplomové práce, které se primárně soustředily na německý trh. Předlitavský a později československý cementářský průmysl byl v interpretaci chápán spíše jako zahraniční konkurent než užitečný nástroj dílčí komparace.[77] Navzdory

---

Svobodu (Antonín Svoboda: Několik statí z počátků výroby portlandského cementu u nás, *Stavivo* 19 (1938), s. 221–222; Týž: Pálení portlandského cementu v šachtových pecích, *Stavivo* 16 (1935), s. 149–151) a vedoucího radotínského podniku Josefa Žitného (Josef Žitný: O cementu z pecí rotačních se samočinným roštem, *Zprávy Československé keramické společnosti* 2 (1925), s. 6–12; Týž: Hospodárnost různých cementových pecí, *Stavivo* 6 (1925), s. 89–91). Ostatně i Rudolf Bárta ml. věnoval většinu svých textů právě soudobému průmyslu stavebních hmot, přičemž nejzdařilejší pasáže zanechal v šestém a devátém dílu Československé vlastivědy (Rudolf Bárta ml.: Kameny a zeminy, in: *Československá vlastivěda*, VI, Praha 1930, s. 254–258; Týž: Ostatní výroba průmyslová, in: *Československá vlastivěda*, VI, Praha 1930, s. 313–318; Týž: Keramický průmysl, in: *Československá vlastivěda*, IX, Praha 1929, s. 180–196). Ze zásadnějších titulů je třeba zmínit také připravovanou, ovšem nikdy nevydanou publikaci Cihlářství, která měla kromě teoretických rad obsahovat i podrobnou syntézu dějin odvětví na území českých zemí. Ve stručném výtahu bylo toto pojednání publikováno roku 1922 na stránkách odborného periodika Stavivo, autorům se ale nepodařilo překročit práh průmyslové revoluce (Dějiny cihlářství v Čechách do 18. stol., *Stavivo* 3 (1922), s. 24–25).

76 Např. Andreas Mitterer: Die Auffindung und Nutzbarmachung des hydraulischen Zementes in Tirol, in: *Tiroler Almanach 1926*, Innsbruck 1926, s. 199–205; Theodor Pierus: *Die Entwicklung des Zementgroßgewerbes in Österreich*, Wien 1923.

77 Viz Paul May: *Die Bayrische Zementindustrie*, Leipzig 1909; Ernst Madelung: *Die Entwicklung der deutschen Portland-Zement-Industrie von ihren Anfängen bis zur Gegenwart mit besonderer Berücksichtigung der Kartelle*, München 1913; Paul Aschpurwis: *Die Konzentrationsbewegung in der deutschen Zementindustrie*, Aschaffenburg 1928; Karl Dorka: *Die deutsche Portlandzement-Industrie im Lichte ihrer Bilanzen. Eine konjunkturmässige Betrachtung, die Jahre 1880 bis 1913 umfassend*, Berlin – Wien 1929; Werner Hecht: *Die Zement-Kartellpreis. Versuch einer Beurteilung*, Leipzig

tomu představují teze říšskoněmeckých historiků stěžejní podnět z hlediska použité metodologie i kladení badatelských otázek, a to zejména ve vztahu ke koluzivnímu chování firem. Zatímco neoklasická ekonomie a neoklasická syntéza spatřují v kartelech negativní jev snižující efektivitu ekonomiky, německá historická škola k nim přistupovala pozitivně. Tvrzení o národohospodářské prospěšnosti monopolních organizací sice nelze bezvýhradně akceptovat, argumentace však pracuje s několika zajímavými tezemi, jejichž platnost je účelné ověřit. Nakolik byla monopolizace trhu provázána s průběhem hospodářského cyklu? Spočíval hlavní účel dohod producentů v cenové politice, nebo sledovaly i jiné cíle? Jaké dopady měla kartelizace na investiční činnost?

Významný mezník v historiografických přístupech k dějinám výroby stavebnin představoval rok 1945. Československý průmysl stavebních hmot byl na základě § 1 dekretu prezidenta republiky z 24. října 1945 znárodněn a odvětví tak vstoupilo do nové fáze,[78] definované postupným eliminováním soukromé podnikatelské činnosti a rozhodující úlohou státu při určování taktických i strategických rozhodnutí jednotlivých závodů. Propagační spisy vyzdvihující tradici podniků vyrábějících stavební hmoty se sice objevovaly i nadále, již ale nezdůrazňovaly ani tak osobnosti podnikatelů či manažerů (i tyto pasáže se však objevovaly) jako spíše řešení sociálních problémů a dělnické otázky. Ačkoliv se stručné statě o dějinách předlitavské a československé výroby stavebnin staly součástí šířeji zaměřených monografií z per hospodářských historiků ovlivněných marxistickou interpretací dějin,[79] školení historici ani ekonomové nenapsali v letech 1945–1989 žádnou studii, která by se specializovala čistě na trh stavebních hmot, což ostatně platí i pro řadu dalších odvětví těžkého průmyslu. Dějiny oboru tak i nadále zůstávaly doménou chemiků a inženýrů, kteří pokračovali v práci započaté během meziválečného období (zejména Rudolf Bárta ml.). Přestože jejich tvorbu výrazněji neovlivnila marxistická dialektika, v teoretické rovině

1929; Erhard Bürglen: *Die Kartelle und Konzerne in der deutschen Portlandzementindustrie*, Köln 1931; Erich Bay: *Der Standort der deutschen Portland-Zement-Industrie*, Stieber 1933; Hans Kemmler: *Struktur und Organisation der deutschen Zementindustrie*, Stuttgart 1933; Günther Kühn: *Die Zementindustrie. Ihre wirtschaftliche und organisatorische Struktur*, Jena 1927; Týž: *Konjunktur und Bilanz der Zementindustrie*, Berlin 1937; Alfred Brachwitz: *Die Zusammenschlüsse in der deutschen Zementindustrie seit 1914. Ein Beitrag zur Problematik des Kartellwesens*, Hamburg 1937; Erich Schimmelbusch: *Der Wettbewerb zwischen Ziegelindustrie und Zementindustrie in Vergangenheit, und Gegenwart*, Saale 1937; Ernst Illgner: *Volkswirtschaftliche Kartelle in der deutschen Industrie unter Berücksichtigung der Kalk-Industrie*, Oppeln 1904.

78 100/1945 Sb. z. a n.

79 Např. Jaroslav Purš: *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960, s. 98–100.

se nepokoušeli o žádné alternativní zhodnocení zjištěných poznatků.[80] Tato díla se blížila chronologickému přehledu nejdůležitějších událostí bez rozsáhlejší interpretace v širším sociálním a hospodářském kontextu. Za pomyslný vrchol „Bártovy školy" je možno považovat dvoudílný svazek Příspěvky k dějinám skla a keramiky,[81] obsahující řadu studií o historii předních podniků. Jde o jedinou československou paralelu metodologickému přístupu business history vzniklou před rokem 1989, ve srovnání s pracemi západních historiků ovšem interpretačně velmi slabou. Některé studie mají spíše charakter vzpomínek, jiné se opírají o archivní výzkum, jen výjimečně si ale systematicky kladou badatelské otázky a interpretují podnikatelské strategie. Nesledují produkci ani rentabilitu podnikání a kvantitativní údaje jim slouží spíše ke zdůraznění významu firem v národním hospodářství než coby interpretační nástroj.

Československá historiografie průmyslu stavebních hmot se po roce 1945 diferencovala od zahraniční produkce. Zatímco v Československu ustrnula interpretace na meziválečné úrovni, popřípadě ve vulgární marxisticko-leninské rovině, v Rakousku se naopak vystřídalo množství metodologických přístupů. Ještě během druhé světové války, a poté začátkem padesátých let, bylo publikováno několik disertačních prací, jejichž interpretační rámec se blížil německým analýzám monopolizace trhu cementu z meziválečného období.[82] Zmínit je třeba i monografie

80 Stěžejní pasáže obsahují vysokoškolské učební texty a skripta, a to zejména Bártovo čtyřsvazkové dílo Sklářství a keramika a také Chemie a technologie cementu (Rudolf Bárta ml.: *Sklářství a keramika*, I–IV, Praha 1952; Týž: *Chemie a technologie cementu*, Praha 1961), která stále zůstává nejobsáhlejší knihou napsanou na toto téma. Učebnice věnované cementářskému průmyslu napsal i Otakar Kallauner (Otakar Kallauner: *Staviva*, I–III, Praha 1956–1962; Týž: *Portlandský cement*, I–II, Praha 1952–1954), na rozdíl od Rudolfa Bárty ml. však žádnou kapitolu nezaměřil výhradně na dějiny oboru stavebních hmot. Bárta se rovněž pokusil nastínit dějiny cihlářského průmyslu v publikaci Přehled dějin cihlářství, která je reprezentativním příkladem autorova přístupu k historii průmyslu stavebních hmot (Rudolf Bárta ml.: *Přehled dějin cihlářství*, Brno 1966).

81 Rudolf Bárta ml. – Karel Černý (ed.): *Příspěvky k dějinám skla a keramiky*, I, Praha 1971; Karel Černý (ed.): *Příspěvky k dějinám skla a keramiky*, II, Praha 1973.

82 Vyzdvihnout je třeba práci Armina Brameshubera, který se zaměřil na počátky rakouského trhu cementu. Nejenže pracoval s teorií lokalizace, stručně se věnoval i strukturním charakteristikám trhu a jeho monopolizaci. Krátce nastínil dějiny nejdůležitějších podniků, nepracoval však ani s náznakem komparativní analýzy, která se přímo nabízela (Armin Brameshuber: *Die österreichische Zementindustrie*, Graz 1950, s. 177–224). Brameshuberovi lze vytknout nedůslednou práci s citacemi zdrojů a absenci práce s archivními prameny, typickou i pro další rakouské autory. Na cementářský průmysl se zaměřil také Herbert Linke, který se ovšem teritoriálně pohyboval v německém, a nikoliv předlitavském prostoru (Herbert Linke: *Die Moderne Marktformtheorie. Erläutert an den Verhältnissen in der Zementindustrie*, Innsbruck 1953). Carl Canal a Ferdinand Bienert využili teorii lokalizace průmyslu, na jejímž základě pak interpretovali monopolizaci trhu. Jedná se o dílčí, ovšem velice přínosné studie, obsahující množství dnes

vzniklé u příležitosti zakladatelských jubileí firem a při zahájení výroby v nových závodech.[83] Tradice těchto prací sahá hluboko do 19. století a neomezuje se pouze na rakouské prostředí – v Československu můžeme najít řadu podobných „propagačních brožur", a to i pro léta 1945–1989.[84] Obvykle se tyto texty řadí mezi „šedou literaturu", kam spadají i absolventské práce, jejichž počet od konce šedesátých let 20. století v Rakousku rychle vzrůstal. Zatímco přínos některých titulů je velice sporný,[85] jiné poskytují cenné poznatky a nová metodologická východiska.[86] Vrcholem rakouské historiografie průmyslu stavebních hmot jsou texty opírající se

již nedohledatelných kvantitativních údajů (Ferdinand Bienert: *Die Ziegelindustrie von Wien, Niederdonau, Oberdonau und Salzburg. Eine wirtschaftsgeographische Untersuchung*, Wien 1941; Carl Canal: *Die österreichische Baustoffindustrie. Unter besonderer Berücksichtigung der österr. Ziegelindustrie*, Innsbruck 1950). Podobným příkladem je text Gerharda Hansena hledající vazby mezi odbytovými potížemi ve vápenictví a vznikem kartelových organizací. Ten se však pohybuje převážně v poválečném období (Gerhard Hansen: *Beschäftigung und Absatz der Kalkindustrie unter Berücksichtigung des Kartellproblems*, Graz 1957).

83 Jako příklad lze uvést studie zaměřené na Perlmoos (*80 Jahre Perlmooser Zement*, Wien 1952; Gerhard Raffael: *Hundert Jahre Perlmooser Zementwerke A. G.*, Wien 1972; 100 Jahre Mannersdorf, *Perlmooser*, č. 147 (1994), s. 3), Union-Baumaterialien-Gesellschaft (*140 Jahre UBM. Seit 1873*, Wien 2013), popřípadě Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft (*Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, 2. vyd, Wien 1952; Grete Merk: *Zwei Pioniere der österreichischen Industrie. Alois Miesbach und Heinrich Drasche*, Graz – Wien – Köln 1966). Podnikatelské strategie posledně jmenované firmy dodnes vzbuzují značnou pozornost, protože se jedná o největší nadnárodní koncern cihlářského průmyslu na světě.

84 *O upotřebení portlandského cementu Max Hergetovy továrny na portlandský cement v Radotíně*, Praha, nedatováno; *Podolská cementárna „Česká akciová společnost k vyrábění a zužitkování staviva" v Podole u Prahy*, Praha 1891; *Závody Královdvorské cementárny, akciové společnosti v Králově Dvoře u Berouna*, Beroun 1911; *Führer zur Exkursion Portlandzementwerk Kirchbichl*, Wien 1914; *Führer für die Besichtigung des Portlandzementwerkes Mannersdorf am Leithaberge der Perlmooser Zementfabriks A. G.*, Wien 1933.

85 Například diplomová práce Wernera Bluma (Werner Blum: *Eine historische Betriebsanalyse der Perlmooser Zementwerke A. G.*, Wien 1982) se slovo od slova shoduje s monografií Gerharda Raffaela o cementárně Perlmoos, která byla vydána o deset let dříve.

86 Absolventské práce často pracují s metodami business history, zkoumají širší souvislosti modernizace závodů a analyzují podnikatelské strategie vedoucích hráčů na trhu (Helmut Leube: *Ein Pionier der Zementindustrie Gustav Ernst Leube (1808–1881)*, Wien 1969; Franz Kölblinger: *Darstellung der wirtschaftlichen und technologischen Entwicklung der Zementindustrie. Unter Berücksichtigung der Gmundner Zementwerke Hans Hatschek Aktiengesellschaft*, Wien 1983; Ulrike Wolf: *Die Entwicklung der österreichischen Zementindustrie unter besonderer Berücksichtigung des wirtschaftlichen und finanziellen Werdegangs der Perlmooser Zementwerke AG von der Gründung bis zum Ausbruch des zweiten Weltkrieges*, Wien 1997; Christian Leger: *Die Wienerberger AG. Eine historische Betriebsanalyse*, Graz 2001; Florian Riepl: *Die wirtschaftliche und technologische Entwicklung der Zementindustrie unter besonderer Berücksichtigung der Verdienste von Hans Hauenschild*, Wien 2008). Průmysl stavebních hmot je stále důležitou součástí rakouského hospodářství, a proto lze u mnoha absolventských prací vysledovat výrazné přesahy do současnosti (viz Patrizia Planker: *Standortanalyse eines österr. Zementwerkes nach dem Kartellzusammenbruch, der Ostöffnung und dem EU – Beitritt*, Wien 1998).

o metody business history, zejména dvoudílná monografie Franze Mathise z přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století Big Business in Österreich.[87] První díl obsahuje rozsáhlé medailonky největších rakouských firem (Perlmoos, Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, Wiener Ziegelwerke a Union-Baumaterialien-Gesellschaft) a ve druhém pak autor nashromážděné údaje interpretuje. Ačkoliv Mathis nepracoval s archivními prameny, úspěšně nastínil podnikatelské strategie na základě odborných periodik, denního tisku a dalších tištěných pramenů. Vedle Mathisovy syntézy ovšem nevzniklo v poválečném Rakousku mnoho shrnujících monografií zaměřených na dějiny podnikání v průmyslu stavebních hmot, spíše úzce zaměřené případové studie.[88]

Rok 1989 znamenal pro českou i slovenskou historiografii průmyslu stavebních hmot zásadní přelom. Objevila se nová interpretační východiska, související s přesunem pozornosti od výzkumu ekonomického systému jako celku (makroekonomie) k dějinám podnikání (mikroekonomie). Do českého výrobního sektoru mířil zahraniční kapitál, který poptával dějiny nově získaných podniků. Většina prací z přelomu 20. a 21. století se soustředila na cementářství a vápenictví, nikoliv cihlářství, což je zřejmě dáno tím, že na území České republiky nepůsobí žádné významnější cihelny s kontinuální tradicí podnikání sahající do 19. století (českému trhu dominuje rakouská firma Wienerberger). Zájem historiků dodnes vzbuzují především dějiny Králodvorské cementárny, která byla po dlouhou dobu největší továrnou na cement v českých zemích.[89] Objevil se také pokus nastínit dějiny spotřeby stavebních hmot,

87 Franz Mathis: *Big Business in Österreich. Österreichische Grossunternehmen in Kurzdarstellung*, Wien 1987; Týž: *Big Business in Österreich 2. Wachstum und Eigentumsstruktur der österreichischen Grossunternehmen im 19. und 20. Jahrhundert – Analyse und Interpretation*, Wien 1990.

88 Výjimku tvoří dvě monografie ze sedmdesátých let 20. století. První je kniha Volkera Kocha zaměřená na kolébku rakouského cementářského průmyslu v Tyrolsku (Volker Koch: *Die Tiroler Zementindustrie*, Innsbruck 1972). Jedná se o zatím nejzdařilejší nástin dějin předlitavské výroby cementu. Autor analyzuje počátky odvětví, jmenuje hlavní důvody, proč se právě Tyrolsko těšilo výsadnímu postavení, a uvádí příčiny úpadku tyrolského cementářského průmyslu po roce 1900, úzce související s přechodem od románského k portlandskému cementu. Prostor je věnován i kartelizaci, technologickému vývoji a podnikatelským strategiím vedoucích hráčů na trhu. Druhým titulem je kniha Eriky Iglauer zaměřená na cihlářství (Erika Iglauer: *Ziegel – Baustoff unseres Lebens*, Wien 1974). Jádro textu se soustředí na počátky cihlářského průmyslu v Předlitavsku, které jsou spojeny s vídeňským trhem. Monografie však nezůstává pouze u Vídně, stručně nastiňuje dějiny dalších dolnorakouských producentů. Podrobnějšího zpracování se zatím nedostalo jen rakouskému vápenickému průmyslu, jehož dějiny jsou však úzce provázány s výrobou cementu.

89 Jako první se této problematice věnovala Anna Matoušková, která napsala v roce 1995 krátkou, avšak průkopnickou monografii zaměřenou na počátky vápenického a cementářského průmyslu v okolí Berouna (Anna Matoušková: *Od tradičního vápenictví na území Českého krasu*

a to v podobě rozsáhlé monografie Jiřího Dohnálka a Ireny Seidlerové.[90] Přestože autoři nepracovali s podnikovými archivy, dokázali vytěžit rozsáhlou pramennou základnu sestávající z tištěných pramenů a dobového tisku. České stavitelství je v knize vylíčeno jako silně konzervativní, obávající se technologických novinek. Jediným českým pokusem synteticky zpracovat dějiny vápenického a cementářského průmyslu je monografie Jaroslava Láníka a Miloše Cikrta.[91] Vedle obecně pojatých kapitol o výrobních technologiích a změnách ve spotřebních zvyklostech práce obsahuje i krátké medailonky českých cementáren a vápenek. Autoři se bohužel nesnaží analyzovat pracně shromážděné údaje o produkci, zisku, podílu na trhu a technologickém vybavení podniků. Kniha navíc postrádá poznámkový aparát a seznam použitých zdrojů, což snižuje její jinak vysokou odbornou kvalitu spočívající – mimo jiné – ve zdařile napsaných syntetizujících kapitolách o vývoji cementářského a vápenického průmyslu v českých zemích. Interpretaci Dohnálka, Seidlerové, Láníka i Cikrta doplňují dvě práce Jany Geršlové, které analyzují středoevropské stavební podnikání.[92] Obě tyto monografie se zaměřují na podnikatelské strategie firmy Pittel & Brausewetter, které vsazují do kontextu transferu a diseminace „nových" stavebních hmot v českých zemích (v čele s betonem a železobetonem). Vynechat nelze ani odborná pojednání o výrobě stavebnin publikovaná v řadě Historie a současnost

ke vzniku moderní továrny na výrobu portlandského cementu v Králově Dvoře v roce 1911, Beroun 1995). Nejenže Matoušková analyzovala literaturu vztahující se k tématu a nastínila dějiny evropského cementářského průmyslu, podnikání Královdvorské cementárny zdárně zasadila do předlitavského socioekonomického kontextu. Ještě ucelenější pojednání o Královdvorské cementárně přinesla kniha Jaroslava Láníka vydaná roku 2009 u příležitosti stodvacátého výročí založení podniku (Jaroslav Láník: *Velký příběh. 120 let Královdvorské cementárny 1889–2009*, Králův Dvůr – Radotín 2009). Láník analyzoval podnikatelské strategie, které producentům zajistily dominantní postavení v českých zemích, zasadil podnikání do kulturního i sociálního kontextu a sledoval vazby mezi továrnou a průmyslovou krajinou. Přínos této monografie pro další historický výzkum snižuje pouze absence poznámkového aparátu, je však patrné, že autor pracoval zejména s podnikovým fondem cementárny. Dějinám cementářského podnikání se věnoval také Miloš Garkisch v monografii vydané u příležitosti stočtyřicetiletého jubilea továrny na cement v Radotíně (Miloš Garkisch: *Příběhy pražských cementáren*, Králův Dvůr – Radotín 2011). Předmětem výzkumu mu byly dvě z nejstarších českých cementáren (Podolí a Radotín). Vyzdvihnout je třeba mimořádně pečlivou heuristickou práci s prameny, nedostatek ale spočívá ve slabším metodologickém ukotvení textu než u Matouškové a Láníka.

90 Jiří Dohnálek – Irena Seidlerová: *Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1991.

91 Jaroslav Láník – Miloš Cikrt: *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, Praha 2001.

92 Jana Geršlová: *Vývoj novodobého stavebnictví v českých zemích do roku 1938 se zaměřením na betonové stavitelství a příklad firmy Pittel & Brausewetter*, Praha 2016; Táž: *Stavební podnikání napříč Evropou. Firma Pittel & Brausewetter v monarchii a mezi válkami*, Olomouc 2017.

podnikání, jejichž odborná kvalita se ovšem značně odlišuje v závislosti na autorském kolektivu konkrétního svazku.[93]

***

Nástin vědecko-historického diskurzu průmyslu stavebních hmot poukázal na řadu bílých míst v současném poznání. Téměř chybí analytické práce, které by dokázaly zasadit přechod odvětví na průmyslový základ do širšího socioekonomického kontextu. Většina textů systematicky nepracuje s kvantitativními údaji, nezkoumá ziskovost tržních hráčů ani jejich produkci, což zkresluje interpretaci podnikatelských strategií. Některé dílčí otázky jako třeba formování vídeňského trhu cihel jsou v historickém výzkumu zastoupeny velmi početně, avšak chybí výzkum dalších místních trhů pro srovnání.[94] Mezery se vyskytují zejména u výzkumu monopolizace trhu. Zásadnější práce o této problematice pochází z první poloviny dvacátého století a povětšinou se ani primárně nesoustředí na Předlitavsko, přičemž kartelizace československého trhu stavebních hmot je téměř neprobádaným polem.[95] Zcela stranou zůstala

93 Nejzdařilejší statě se nachází ve třetím svazku (Jaroslav Láník: *Historie a současnost podnikání v Praze*, III, Praha 2004). Ocenit je třeba část věnovanou cihlářskému průmyslu, která poskytuje informace o největších podnikatelských subjektech na pražském trhu cihel. Přínosný je také text Miloše Garkische, který se soustředí na počátky vápenického a cementářského průmyslu na Berounsku (Miloš Garkisch: *Historie a současnost podnikání na Berounsku a Hořovicku*, Žehušice 2006). Láníkův i Garkischův text však mají popularizační charakter a postrádají tudíž poznámkový aparát, což výrazně snižuje jejich přínos dalšímu výzkumu.

94 Jedinou výjimku představuje monografie Josefa Hájka a kolektivu vydaná roku 2017. Text se soustředí na počátky cihlářské výroby v Praze a zdárně ji zasazuje do stavebně-historického rozvoje města. Součástí jsou podrobné medailonky významných producentů, analýza podnikatelských strategií ovšem chybí (Josef Hájek a kol.: *Cihly v historické architektuře Prahy. O výrobě a využití zdicích cihel – Seznam pražských cihelen*, Praha 2017).

95 Dějinám monopolizace trhu stavebních hmot se v posledních několika letech věnovali dva autoři. Prvním je Roman Punčochář, správce unikátních archivních fondů československých cementáren a vápenek ve Státním okresním archivu Beroun (Královdvorská cementárna, Prodejna cementáren, Evidenční kancelář vápenic). Punčochář se zaměřil na historii cementářského a vápenického průmyslu, a to především problematiku kartelizace odvětví. Jeho studie nabízí stručný vhled do fungování Prodejny cementáren a Evidenční kanceláře vápenic z poloviny třicátých let 20. století, které autor vnímá jako krizové kartely (Roman Punčochář: Pod taktovkou Králova Dvora. Kartelizace československého cementářského a vápenického průmyslu 1935–1946, *Minulostí Berounska* 18 (2015), s. 98–128). Druhým je autor této monografie, jenž se ve svých studiích specializoval jednak na strategie monopolních organizací, které interpretoval v kontextu ekonomie průmyslové organizace (strukturní analýza trhu), jednak analyzoval konflikty mezi členskými firmami na půdě dohod producentů. Některé z těchto již publikovaných studií tvoří základ této monografie, a to zejména ve vztahu k cementářskému průmyslu, např. Tomáš Gecko: Úloha českých cementáren v předlitavských kartelech (1901–1918), *Minulostí Berounska* 17 (2014), s. 71–105; Týž: Pod bičem konkurence – vzestupy a pády krále stavebních hmot. Rudolf Bárta starší (1868–1952), in: *Pivo, zbraně*